

Z. ISLAMOW, D. RAHIMJANOW, J. NAJMIDDINOW

DÜNYÄ DINLERINIŇ TARYHY

**Orta bilim berýän mekdepleriň 10-njy synp
okuwçylary üçin derslik**

1-nji neşir

**Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrliги
tarapyndan tassyklanan**

Daşkent
«Yangiyo‘l Poligraf Servis»
2017

UO‘K: 2(100)(09)(075.3)=512.164

KBK: 86.2

I-79 Islamow, Zohidjan.

Dünýä dinleriniň taryhy 10-njy synp: Orta bilim berýän mekdepleriniň 10-njy synp okuwçylary üçin derslik / Z. Islamow, D. Rahimjanow, J. Najmiddinow. - Birinji neşir. - Daşkent.: «Yangiyo‘l poligraf servis», 2017. - 144 s.

ISBN 978-9943-4937-3-5

UO‘K: 2(100)(09)(075.3)=512.164

KBK: 86.2

N.K. Ismatowanyň usuly redaksiýasy we pedagogik täri esasynda taýýarlanan.

Jogapkär redaktorlar:

A. Hasanow, taryh ylymlarynyň doktory, professor

O. Ýusupow, gilosophiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent

Syn ýazanlar:

N. Muhamedow, taryh ylymlarynyň kandidaty, dosent

H. Ýoldaşhojaýew, taryh ylymlarynyň kandidaty, dosent

A. Zamonow, Öz YA Özbekistanyň in täze taryhy meseleleri boýunça Laýyklaşdyryjy-metodik merkeziň uly ylmy işgäri

J. Tahirow, Daşary ýurt dillerine ýöriteleşdirilen döwlet umumtälim mekdebinin mugallymy

N. Kudratowa, Daşkent şäherindäki 41-nji mekdebin taryh mugallymy

Şu derslik Özbekistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Din işleri boýunça komitetiň 2017-nji ýylyň 5-nji sentýabryndaky 5958 belgili hödürnamasyna, Respublikan tälim merkeziniň ýanyndaky «Taryh» predmetiniň ylmy-metodik geňeşi we Özbekistanyň in täze taryhy meseleleri boýunça laýyklaşdyryjy-metodik merkeziň 2017-nji ýylyň 29-njy awgustyndaky 5 belgili netijesine esasan çap etmäge hödürlenen.

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi.

ISBN 978-9943-4937-3-5

© Z. Islamow, D. Rahimjanow, J. Najmiddinow, 2017.

© «Yangiyo‘l poligraf servis», 2017.

Sözbaşy

Din ozaldan adamlary hemişe ýagşylyga, haýyrly işlere çagyrypdyr. Merkezi Aziýa halklary uýup gelen yslam dini hem ýokary ynsany sypatlaryň şekillenmegine hyzmat edipdir. Din adamzadyň ruhy dünýäsi bilen aýrylmaz bagly, onuň gündelik durmuşynda elmydama onuň bilen bile bolup gelipdir.

Dini öwrenmek bu adamyň ruhy dünýäsini öwrenmekdir. Dini çeşmeler adamzat taryhynda bolup geçen görelde wakalary özünde jemläp, olar adamlary ahlak taýdan terbiýelemekde möhüm orun tutýar. Bu bolsa adamyň durmuş ýörelgelerinde azaşmazlygy, ýagşy-ýaman, akdyr gara aň ýetirmegine hem-de öz ömrüni akyly-başly guramagy üçin esasy serişde bolup hyzmat edýär. Netijede adamyň ýaşayyş täri ýokarlanyp, jemgyýetde ösýär.

Dine uýmak we wyždan azatlygy meselesi Özbegistan Respublikasynyň Konstitusiyasynda öz şöhlenenmesini tapypdyr. Ol halkara hukuk-normativ talaplara doly jogap berýär. Islendik dine uýýan we hiç hili dine uýmaýan adamlar üçin birmeňzeş şertler goýulmagyny üpjün edýän Özbegistan Respublikasynyň Konstitusiyasynyň 31-nji maddasynda, şol sanda, şeýle diýilýär:

«Hemme üçin wyždan azatlygy kepillendirilýär. Her bir adam islän dinine uýmak ýa-da hiç haýsy dine uýmazlyk hukugyna eýe. Dini garaýyşlary mejburlap siňdirmäge ýol berilmeýär».

Özbegistan Respublikasynyň Konstitusiyasynda wyždan azatlygynyň üpjün edilmegi, ähli raýatlaryň birmeňzeş hukuklara we azatlyklara, şol sanda, ygtykat azatlygy hukugyna eýeligi, dini we ygtykadyna seretmezden, kanunyň önünde deňdigi görkezilen.

Ýurdumyzda jemgyýetçilik-ruhy gurşawy sagdynlaşdyrmakda milli gymmatlyklar bilen bir hatarda dini gymmatlyklaryň ähmiýeti hem uly. Özbegistanyň Birinji Prezidenti Islam Karimowyň aşakdaky sözlerinde bu prinsip özüniň aýdyň beýanyny tapypdyr: «Ýurdumyzy demokratik prinsipler, ylym-bilimiň gazananlary, ýokary tehnologiýalar esasynda modernizasiýa etmek bilen birlikde, mukaddes dinimizi, milli özlüğimizi aýawlap ýaşamagy maksat edinendiris». Beýle çemeleşme durmuşy esasa eýe bolup, ol

din ugrunda bolup geçýän özgerişleri halys, ylmy öwrenmek we şundan gelip çykyp, oňyn prosesleri has-da ösdürmek, ýaramaz halatlaryň oňünü almak üçin mümkinçilik döretdi.

Köp milletli, köp konfessiýaly Özbekistanda garaşsyzlyk gazanylan ilkinji ýyllardan başlap din, bagrygiňlik meselelerine uly üns berildi. Diniň ynsanperwerlik filosofiýasy, haýyrly taglymlary we beýik eždatlarymyzyň mirasyndan lezzet almak, şu ýokary gymmatlyklaryň ýaşlaryň kalbyndan ýer eýelemegi üçin ýurdumyzyň bilim ulgamy ugrunda ençeme işler amala aşyryldy. Dünýä dinleri taryhy boýunça zerur maglumatlary özünde jemlän, ýaşlary dini bagrygiňlik we milletara agzybirlik ruhunda terbiýelemäge hyzmat edýän şu derslik hem ýurdumyzda amala aşyrylýan oňyz özgerişleriň netijesidir.

Awtorlar kollektiwi kitaby neşire taýýarlarda öz maslahatlary bilen ýakyndan kömek eden Özbekistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiň ýanyndaky Din işleri boýunça komitetiniň, Özbekistan musulmanlary edarasynyň, Daşkent yslam uniwersitetiniň, Daşkent yslam institutynyň ýolbaşçylaryna we professor-mugallymlaryna, Garagalpagystan Respublikasynyň, Daşkent şäheriniň we welaýatlaryň pedagog işgärlerini gaýtadan taýýarlaýan we hünärini kämilleşdiriş institutlarynyň gumanitar kafedralarynyň müdirlerine öz minnetlygyny bildirýär.

1-§

DINIŇ JEMGYÝETDÄKI ORNY WE WEZIPELERI

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Jemgyýet dini gymmatlyklarsyz ýaşap bilermi?
2. Milli we dünýä dinleri barada aşaky synplarda alan bilimleriniizi ýada saljak boluň.
3. Diniň nähili şekilleri bar?
4. Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasynyň 31-nji maddasyny okaň. Döwlet tarapyndan raýatlara wyždan azatlygynyň kepillendirişiňe mysallar getirň.
5. Din adamlaryň dünýägaraýşynyň şekillenmegine täsir edýärmi?
6. Siziň durmuşyňyzda nähili gymmatlyklar bar?

DIN WE JEMGYÝETÇILIK DURMUŞY

Din jemgyýetçilik durmuşynda möhüm orna eýe. Ol adamlarda ýagşylyga ymtlylyş, özüni ruhy taýdan we beden taýdan päklemek, töwerekdäkilere peýda getirmek, durmuş gadyrlamak ýaly oňyn gylyk-häsiýetleri şekillendirýär.

Dinler adamlary hemişe ýagşylyga, haýyrly işlere çagyryp gelipdir. Dünýä kartasyndaky her bir ýurt-da diýen ýaly ýaşajy halk belli bir dine uýýar, onuň öz urp-adatlary we däpleri bar. Dünýä halklarynyň taryhyny öwrenende olaryň dini garaýyşlary, ygtykatlary we dini amalyýetlerini ünsden daşda galdyrmak mümkin däl.

Din — arapça söz bolup, türkmen dilinde *ynanç, uýmak* manylaryny aňladýar.

Siziň ýagşylaryňyz dünýäniň işi diýip ahyret işini, ahyreti diýip dünýäniň işini terk etmeýän we adamlara melallygyny düşürmeýänleriňizdir.

Hadys

Zerurlygyň
düşýän ylmy
öwrenmekden
özüni alyp gaç-
ma!

*Imami A'zam
Abu Hanifa*

XVII-XIX asyrlarda ýaşap döredijilik eden käbir ýewropaly barlagçylar adamzat ösüp bardygy saýyn onuň gorkulary-da kemelýär, ol özbaşdak bolýar, bu bolsa dinleriň bütinleý ýok bolup gitmegine getirýär, diýip önünden aýdypdylar. Ýöne wagtyň geçmegi bilen bu pikir amalda öz tassyklamasyny tapmady.

Din jemgyýetde adamlaryň *dünýägaraysyny* *şekillendirmek, teselli bermek (kompensatorlyk), birleşdirmek, dolandyrmak, kommunikatiwlik, ruhy-aň terbiýelemek* ýaly ençeme wezipeleri ýerine ýetirip gelipdir.

DÖREDIJILIKLI IŞ

1. Şu suratlardaky umumylyk we özboluşly taraplary anyklaň.
2. Suratlary derňäp, dünýä we milli dinlere bölüň.
3. Suratlar esasynda diniň jemgyýetçilik durmuşyndaky ornuna we ähmiýetine häsiýetnama beriň.

Diniň *teselli berijilik* wezipesini alalyň. Adam çagasy başyna käbir külpet, kynçylyk düşende, özüne dinden köşeşdiriji, göwünlik beriji güýç tapypdyr.

Din *birleşdirmek* wezipesini hem ýerine ýetirip, adamlaryň arasynda raý-daşlygy berkitmäge hyzmat edýär. Her bir din uýýanlaryny öz kadalaryna amal etmäge çagyryr. Olary bu kadalara wepalylyga ündeýär we şu ýol bilen adamlary irleşdirýär.

Din özüne uýýanlaryň durmuşyny tertibe salyp, *dolandyrmak* wezipesini hem ýerine ýetirýär. Bu wezipe ahlak normalary esasynda amala aşyrylýar. Din ahlak normalaryny tertibe salýar hem-de halal we haramyň, sogap we günäniň nämedigini kesgitläp berýär.

Diniň *kommunikatiwlik* wezipesi şundan ybarat, ýagny dini urp-adat, döp, dessur we baýramlary bilelikde geçirmäge, garyndaşlyk, ýoldaşlyk, dindeşlik aragatnaşyklaryny berkitmäge çagyryr.

Din adam durmuşynyň ýagşylyk mazmunyny açýar. Bu onuň adamlary *ruhy-aňy terbiýelemek* wezipesini ýerine ýetirýändigine aýdyň delildir.

ÄLEMI TÄSIN GALDYRAN DIÝAR

...bir waka meniň göz önümden gitmeýär. Şonda men 5-6 ýaşlarymda bolmaly çemeli. Goňşymyzyň öyünde adam köp, mähelläniň uludan-kiçisi toplanýşyp, kimdir, köçe-howlulary süpürýär, kimdir eýwana düşekçeleri ýazýar, kimdir ayak astynyň düşegi üçin ak matany taýýarlaýar, hemme öz işlerini bilip-bilip edýärler, gysgaça aýdanda toplananlary görünmeýän adam dolandyryan ýalydy. Ine garaşylan pursatlar hem geldi. Hemme derwezehana hatara durdular, ýörelgä ýaňky ak ayak astynyň düşegi hem düşeldi. Gapydan Robiýa ene bilen Abdurahman ata girip geldiler, olar ap-ak geýnendiler. Maňa derwezehadan şöhle saçylýan ýaly boldy. Howluda toplananlar olary şadyýanlyk bilen garşy aldylar... Doga we patadan soň, mähelläniň ýaşulularyndandan, «hawa, döwletimizden minnetdar, biz musulmanlara Haj parzlaryny ýerine ýetirmek mümkinçiligini berdi, biziň ata-babalarymyz arman bilen gitdiler. Beýle mümkinçilikleriň berilmegi düýşümize-de girmändi. Ýurdumyzyň parahatçylygyna göz degmesin...» diýen geplerini eşidipdim. Şol wagtlarda men bu gepleriň mazmunyna düşünmesem-de, haçanlardyr agyr günleriň bolandygyny duýan ýaly bolupdym...

2017-nji ýylda geçirilen «Özbeğistanyň in täze taryhy» boýunça esseler bäsleşiginiň ýeňijisi I. Obidowanyň işinden

Adamyň esasy wezipesi özüni gurşaýan älemiň syrlaryny öwrenmekden ybarat. Ylymlaryň ýagdaýy-da ine şeýle. Olary adamyň ýaşaýşy üçin bolan zerurlyk dünýä getirdi. Şoňa laýyklykda ylym şahalandy.

*Abu Reýhan
Biruny*

Din medeniýetiň ösmegine-de uly täsir edip gelýär. Mundan daşary, ol umumyňsany we milli gymmatlyklary saklap galmak hem-de nesilden nesle ýetirmek boýunça-da möhüm ähmiýete eýe.

Din adamzadyň ruhy dünýäsi bilen aýrylmaz bagly bolup, durmuşda elmydama onuň bilen bile bolup gelipdir.

Bu günki günde käbir güýçler diniň jemgyýetdäki wezipelerinden betnebis maksatlarda peýdalanmaga urunmalary-da görmek mümkin. Netijede münlerçe adamlar dinsizlikde günälenip, ganlary dökülýär. Dürli dini şygarlaryň nädogry düşündirilmeginden hem gänäsiz adamlar jebir çekýärler.

Ynha şeýle ýaramaz halatlaryň öňüni almakda diniň dürli halklaryň arasynda gatnaşygy ýola goýýandygy, olary ruhy taýdan ýakynlaşdyrýandygy, zulma we zorluga garşy bilelikde göreşe çagyryandygy aýratyn ähmiýete eýedir. Ähli dinler ýagşylygy wagyz edýär. Din we ylym-bilim bir-birini üstüni ýetirýär.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Din diýende nämäni düşündiňiz?
2. Kämil adamy terbiýelemekde diniň orny nähili?
3. Din bilen ruhy gymmatlyklaryň arasynda nähili baglylyk bar?
4. «Din ozaldan adam ruhyýetiniň düzüm bölegi bolup gelipdir». Şu jümlä öz gatnaşygyňyzy bildiriň.
5. Ýokardaky hekaýa esasynda diniň birleşdirijilik, dolandyryjylyk, kommunikatiwlik wezipelerini düşündiriň.
6. Diniň teselli beriji we dünýägaraýşy şekillendirmek wezipelerine mysallar getiriň.
7. Berlen suratlarda diniň haýsy wezipeleri suratlandyrylypdyr?

2-§ YLYM WE DIN

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Siziň pikiriňizçe, ylym-bilim bilen diniň arasynda nähili baglylyk bar?
2. Orta asyr musulman Gündogarynda ylmyň we tehnikanyň ösmegine näme sebäp bolupdyr?
3. Ýslam dininde ylym-bilime nähili gatnaşyk bildirilýär?
4. Buharadaky Ulugbek medresesiniň maňlaýyna ylym bilen bagly nähili hikmet ýazylypdyr?
5. Aşakda berlen suratlar esasynda diniň ylym-bilimiň, medeniýetiň ösmegine täsiri barada pikir ýöretjek boluň.

Ylym we din hemişe özara ýakyn gatnaşykda bolup gelipdir. Taryhda olaryň gatnaşygy dürli şekillerde ýüze çykypdyr. Gadymky Gresiýada Sokrat, Platon, Aristotel üçin ylym we din bir ugur diýen ýaly — filosofiýa bolup, ol «Fizika» we «Metafizika» bölümlerine bölünipdir. Soňrak matematika, astronomiýa we lukmançylyk ösüp başlanda-da ylym we din özara utgaşyklygy saklapdyr. Edil şeýle gatnaşyk Konfusiýniň, Farabynyň, Ibn Sinanyň, Alyşir Nowaýynyň we başga Gündogar akyldarlarynyň işinde-de görmek mümkin.

Ellinizm we orta asyr Gündogarynda ylym we din bir-birini üstüni ýetiripdir. Olaryň arasyndaky käbir agzalalyklar rehimsiz gapma-garşylyk derejesine ýet-

DÖREDIJILIKLI IŞ

Siz anyk we tebigy ylymlardan alan bilimlerinize daýanyp, beýik binalary, minaralary gurmak, şekillendiriş sungaty eserlerini döretmek, heýkeller ýasamak, dürli zergärlik önümlerini döretmek üçin adamlar haýsy bilimlerden peýdalanmalydyklary barada pikirleniň.

Abu Ali ibn Sina-nyň «Tib kanunlary» kitabyndan

Al-Horezminiň «al-Jabr wa-l-mukabala» kitabyndan

mändir. Gündogarda ylym we din otnositelligi netijesinde XV asyra çenli matematika, astronomiýa, lukmançylyk, himiýa we başga anyk we tebigy ylymlar ösdi. XVI asyrdan başlap bolsa bu sebitde ylym-bilim, şonuň ýaly-da, dini ylymlar hem durgunlyk döwrüni başdan geçirdi. Bu döwürde ylmyň, hut dini bilimleriniň krizise duçar bolmagyna diniň aň-bilim esasyna çuňňur aň ýetirmedik fanatikler sebäp boldy.

Ýewropa Gündogardan filosofiýanyň we tebigy ylymlaryň estafetasyny alyp, XVI asyrdan çalt ösüp başlan bolsa-da, bu ýerde ylym fanatik ruhanylar tarapyndan yzarlandy. Ylym we din taryhyndaky bu gatnaşyk olaryň arasynda rehimsiz göreş döwrüni getirip çykardy. Ylymda we sungatda Galkynyş döwrüniň, dinde bolsa katolisizmiň merkezine öwrülen Italiýada bu gapma-garşylyk özünüň öwjüne galýar. Ylym we edebiýat dini ýalana çykardy, diňe bir ruhanylar däl, hatda Hudaýyň üstünden pamfletler (satirik tankytlar) ýazyldy.

Din hem ylymdaky her bir diýen ýaly täzeligi hudaýsyzlyga ýoýýar. Reformizmiň (Lýuter, Kalwin, Erazm Rotterdamskiý) täsirinde bu gapma-garşylyk beýlekilerden parahatrak ugur — taglymlar göreşine göçse-de, ýöne gazabyny peseltmedi.

XIX asyrdan peýda bolan bir tarapdan «din — tirýek», ikinji tarapdan «Derwiniň özi maýmyndan ýaýran» ýaly dawalaryň täsiri häzirkä günde-de duýulýar. Ylym bilen diniň arasyndaky göreşe syýasatyň gatyşmagy ençeme pajy-

galary getirip çykardy. Aýratynam, häkimiýet «söweşjeň» ateistler ýa-da teokratlar eline geçen wagtlarda orta asyrlar tümlüğinden galmaýan zorluk ulanyldy.

Adamlar mejburi ýagdaýda dinden çykaryldy, diniň gap taglymat, jemgyýet üçin zyýanlydygyny wagyz etmek işleri giňden alnyp baryldy. «Ylmy ateizm» atly ylym dokap çykarylyp, ähli okuw mekdeplerinde okadyldy. Şu taglymy kabul etmegi islemedikler bolsa dürli günäler bilen jeza çekildi.

Taryh kitaplary täzeden ýazylyp, diniň emele gelmeğinde birtaraplaýyn çemeleşildi, hut şu çeşmelerde «din we ylym duşmandyr», diýen taglym ilata mekdepeden başlap siňdirilip başlandy.

Ylym bilen diniň uýgunlygy tarapdarlary köplenç ylym işgärleri tarapyndan hem, halys däl ruhanlylar tarapyndan hem garşylyga duçar boldy. Käte agyr günäler bilen yzarlandy.

Haçly ýörşe gatnaşyjylar

TARYHA NAZAR

Haçly ýörüşler – 1096-njy ýylda başlanan Günbatar Ýewropa rysarlarynyň musulman, prawoslaw döwletlerine we dürli hristian mezheplerine garşy alyp baran ýörüşleri. Haçly ýörüşleriň maksady Palestinany, birinji nobatda, Iýerusalimi seljuk türklerden azat etmekdi. Ýöne soňluk bilen Baltikboý otparazlary hristianlaşdyrmak, Ýewropada Papa hökümetine garşy hereketleri basyp ýatyrmak ýa-da papalaryň syýasy maksatlaryny amala aşyran serişdä öwrüldi.

«Haçlylar» adalgasy haçly ýörşe gatnaşyjylary öz geýimlerine haç (krest) dakandyklary üçin peýda bolupdyr. Ýörşe gatnaşyjylary gänälerden päklenýär, diýip hasaplananlygy sebäpli, onda diňe bir rysarlar däl, eýsem ýökeý ilat hem gatnaşypdyr.

Haçlylar 1099-njy ýylda Iýerusalime giren badyna gyrgynçylygy başlap goýberýärler. Olar musulman we musaýylar bilen ýerli hristianlary-da gyryp taşlaýarlar. Şol ýylyň 16-njy iýul günü daňdan ähli zat çözüldi, gabaw wagtynda we gyrgynda jemi 70 müňe golaý adam wagşylarça öldürildi.

Jemgyýetde ýamanlygyň kökleri köp, emma olaryň esasysy üç zat — tama, gazap we bilimsizlikdir.

*Abu Reyhan
Biruny*

Ýöne taryhda «ylym we din aslynda bir-birine ters däl, eýsem ugtaşyk ugurlar» diýen taglymy öň süren we ösdüren beýik alymlar hem köp bolupdyr.

Meselem, Häkim Termizi biziň düşünjämizdäki ylmy bilim, dini bilimi bolsa aň-bilim, pähim diýip atlandyrypdyr we olaryň adam aňyndaky ornuny dogry kesgitlepdir. Hekim Termizi taglymlaryny Abu Nasr Faraby, Abu Reýhan Biruny, Fahriddin Razy ýaly alymlar ösdüripdir, ylym bilen diniň utgaşyklygyny Ibn Sina öz işinde has-da çuňrak görkezipdir.

Garaşsyzlykdan soň Özbegistanda-da ylym bilen diniň utgaşyklygyny üpjün etmäge aýratyn üns berildi. Birinji Prezidentimiz Islam Karimowyň nygtaýşy ýaly: «... dünýewi we dini gymmatlyklar bir-birini doldurmasa, bu günki günün agyr we çylşyrymly soraglaryna düýpli jogap bermek aňsat bolmaýar».

Özbekistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiniň ýanynda Daşkent ysalam uniwersitetiniň döretmekden hem hut şu maksatlary amala aşyrmak nazarda tutulan. Hem dünýewi, hem dini bilimler okadylýan şu tälim mesgenini tamamlanlar jemgyýetimizde dünýewilik we dinilik, ylym we diniň utgaşyklygyny üpjün etmäge hyzmat edýärler.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Jemgyýet we dini bir-birinden aýyrmak nähili netijelere getirýär?
2. Din bilen ylmyň gapma-garşylygyny getirip çykaran taýpalaryň maksatlary nämedi?
3. Merkezi Aziýa ulamalary ylym bilen diniň utgaşyklygy barada nähili pikirleri aýdyp geçipdirler? N.Kopernik, J.Bruno we G.Galileýler näme üçin buhana tarapyndan yzarlanypdyrlar?
4. «Taryha nazar» diýlip berlen teksti okaň. Jemgyýetdäki ýitiligiň sebäplerini düşündirmäge çalyşyň.

3-4-§ DINIŇ PEÝDA BOLMAGY WE ŞEKILLERI

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymky dini düşüňjelerden bolan animizm, totemizm, fetişizm, şamanizm düşüňjeleriniň mazmunyny ýada salyň we düşündiriň.
2. Halkymyzyň arasynda ýaýran nähili urp-adatlar gadymky dini düşüňjeler bilen bagly bolmagy mümkinligi barada pikiriniizi bildiriň.
3. Merkezi Aziýa sebitinde ýaşan gadymky halklaryň ilkinji dini düşüňjeleri nähili bolupdyr?

Bu günki günde ylymda dinleriň şekilleniş taryhyna degişli iki hili: teologik we materialistik garaýyşlar bar.

Teologik (*ylahy, dini*) **çemeleşmä** görä, dürli zatlara sygynmak we köphudaýlyk, şol sanda animizm, totemizm, fetişizm we şamanlyk ýekehudaýlykdan soň emele gelipdir. Şol sanda, musaýylyk, hristianlyk we yslam dinlerine görä, Hudaý ilkinji adam — Adamy ýaradyp, oňa özüni tanadan we Adam nesillerini özüne sygynmaga çagyrypdyr. Wagtyň geçmegi bilen adamlar sap taglymatdan uzaklaşyp, dürli butlara sygynyp başlapdyrlar.

Dinleriň gelip çykyşy baradaky ikinji garaýyş ylymda **materialistik çemeleşme** diýlip atlandyrylýar. Şu garaýyşlaryň peýda bolmagy antik döwre baryp di-relýär — ilkinji gezek gadymky grek filosoflary bu hakydaky öz garaýyşlaryny beýan edipdirler.

Ylym — dün-
ýäniň lezzeti.
Ylym adam üçin
örän ýokary
we mukaddes
sypatdyr. Sebä-
bi, ylym bize öz
neslimizi, he-
reketimizi aýna
ýaly görkezýär.
Zehnimizi,
pikirimizi gylyç
ýaly çarhlar.

*Abdulla
Awlany*

Teologik çemeleşme — *diniň peýda bolmagy gös-göni Hudaý bilen bagly, diýen taglymat.*

NUH PYGAMBERIŇ KOWMUNYŇ BUTPARAZ BOLUP GITMEGINIŇ TARYHY

Beýik pygamberlerden bolan Nuhuň (a.s.) kowmy butparazdy. Olar Suwo atly aýal, Wad atly erkek, Ýagus atly arslan, Ýauk atly at, Nasr atly bürgüt we çayçaňňalak şeklindäki butlara sygynýardylar. Ibn Jarir Tabarynyň ýazmagyna görä: «Nuh kowmy ybadat eden butlar aslynda Adam we Nuh pygamberleriň arasyndaky möhletde ýaşan salyh adamlaryň atlary bilen baglydy. Olar aradan çykandan soň müşderileri we şägirtleri gözleri düşüp ýatlanda özlerine gyzyklanma we ybadata gaýrat getirsin diýen niýetde suratlaryny ýasadyp goýupdyrlar we bu suratlara sygynmandylar. Bu zamanyň adamlary dünýäden ötenlerinden soň, olaryň nesilleri zamanynda Iblis özüne çekip, «atalaryňyz bu suratlara sygynýardylar, olardan bereket we ýagyn sorardylar», diýip salyh adamlaryň tymсалyna ybadat etmegi öwrettdi. Hemme bu şirk amalyna duçar boldy. Şeýdip butparsazlyk peýda boldy».

«Düşündirişat-Tabary» kitabyndan

XVII asyra gelip Ýewropada buthana häkimiýetiniň peselip başlamagy, azatpikirlilik wekillerini — din tankytçylarynyň peýda bolmagy, XIX asyryň ikinji ýarymynda Çarlz Darwin tarapyndan «Görnüşleriň gelip çykyşy» (1859) atly eseriň çap edilmegi-de materialistik garaýyşlaryň ösmegine itergi boldy. Soňluk bilen şu garaýyşlar Awgust Komt we Lýudwig Buhnerler tarapyndan iň ýokary derejä ýetirilipdir.

Oňa görä din bu sosial hadysa, adam aňynyň, duýgularynyň önümidir. Şu garaýyşyň tarapdarlarynyň pikiriçe, dinler yönekeyden çylşyrymla, umumylykdan hususylyga, köphudaýlykdan ýekehudaýlyga tarap uzak taryhy ewolýusion prosesi geçipdir.

Şu garaýyşyň tarapdarlaryna görä, uky, düýş we dem almak ýaly halatlarda bedeni dolandyryýan we ölüm bilen ondan tapawutlanýan, ýaşaýyş bagyşlaýan nähilidir güýjüň bardygyna ynanan eždatlarymyz, şu güýç

Materialistik çemeleşme — dinleriň gelip çykyşyny ilkidurmuş adamyň gorkulary bilen baglaýar.

DÖREDIJILIKLI IŞ

1. Urug-taýpa dinleriniň nähili şekillerini bilýärsiňiz?
2. Bu günki günde urug-taýpa dinleriniň nähili elementleri saklanyp galypdyr?
3. Urug-taýpa dinleriniň özboluşly we meňzeşlik taraplaryny aýdyp beriň.

hereket edýän her bir zat: derýa, gün, aý, daragt ýaly barlyklarda bar diýip düşünişdirler. Netijede, adamyň gorkusy, hormaty, islegi we zerurlygy derejesinde olara sygynyp başlapdyrlar.

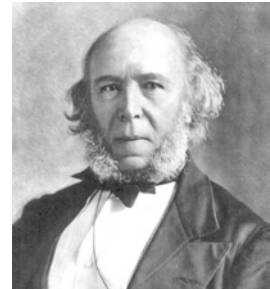
Materialistik garaýşyň tarapdarlarynyň pikirine görä, gorky dinleriň gelip çykyşynda esasy rol oýnan duýgy halatydyr.

Iňlis filosofy Herbert Spenser (1820-1903) hem ilkidurmuş taýpa dinleriniň gelip çykyşyna gorky netijesinde «eždatlara sygynmak» sebäp bolanlygyny nygtaýar. Spenser sosial hasap-hesiplere daýanmak bilen, durmuş gorkusynyň dinlerdäki ornuna aýratyn ünsi çekýär.

Bu gorkynyň eždatlara görä ybadatyň ähli görnüşleri şekillendirendigini we taňrylaryň üstün ýa-da gahryman bolan eždatlardan saýlanandygyny aýratyn görkezýär; her bir dinde eždatlara aýratyn üns berlendigine ýşarat edýär.

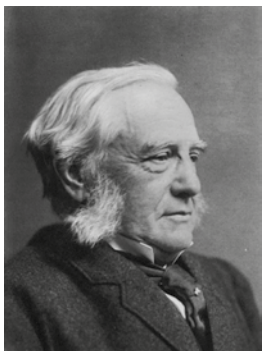
Maks Mýulleriň (1823-1900) pikirine görä, diniň gelip çykyşy tebigatyň hadysalarynyň adama beren gazabyňa baryp direlýär we oňa «naturalizm» diýilýär.

Maks Mýuller hinduiligiň mukaddes kitaby Wedalara söýenmek bilen ähli diýen ýaly dinlerde hudaý atлары tebigatyň hadysalaryny aňladýandygyny nygtaýdyr. Şu taglymatyň tarapdarlary dinleriň emele gelmegi we

Herbert Spenser
(1820-1903)

**Fridrih Maks
Mýuller**
(1823-1900)

DÖREDIJILIKLI IŞ

Aşaky synplarda taryh ylmyndan alan bilimleriniňize daýanyp, Maks Mýuller näme üçin hinduiligiň mukaddes kitaby Wedalara daýananlygy boýunça pikir ýörediň.

şekillenmegi animizm, totemizm, fetişizm we şamanizm ýaly basgançaklarda emele gelendigini nygtaýarlar.

Animizm. Gadymky adamlar töweregindäki dünýäde haýwanlar, ösümlükler, tebigatyň hadysalary ýaly her zadyň jany, ýagny ruhy bar diýip düşünişdiler. Gadymky Merkezi Aziýa halklarynyň arasynda giň ýaýran legendar görnüşe eýe bolan ýer, ot, tokaý, suw, dag we öýüň adam şekilli «ruhlary» hem şundan gelip çykypdyr.

Şol sanda, daragta sygynmak hem animizmiň bir görnüşi hasaplanýar. Şu sebäpli bolsa gerek, «Durmuş daragty» temasy Özbegistan halk hünärmentçiliginde möhüm orun tutýar. Halklarda adamyň beden taýdan ölüminden soň onuň ruhy ýaşap galmagyna bolan ynam we ygtykat jaýlamak bilen bagly ençeme dessurlaryň peýda bolmagyna getiripdir.

Totemizm. Ilkidurmuş obşinalary kowum-garyndaşlyk esasynda gurlupdyr. Adam jemgyýetçilik gatnaşyklaryň şu görnüşini daşky gurşawa – tebigata hem göçüripdir. Urugyň jandarlar we ösümlükler älemi bilen aragatnaşygyny olar bilen gandaşlyk alamaty diýip düşünilipdir.

1938-nji ýylda Surhanderýa welaýatynyň Baýsundag daglaryndaky Deşikdaş gowagyndan tapylan neandertal çaga gubury häzirkä Özbegistanyň çägindeki totemizm ygtykadyna bagly iň gadymy ýadygärliklerden biridir. Çagany jaýlamazdan öň onuň töweregi dag goçy – arharyň şahlary bilen gurşalan, bu onuň totem jandar bilen

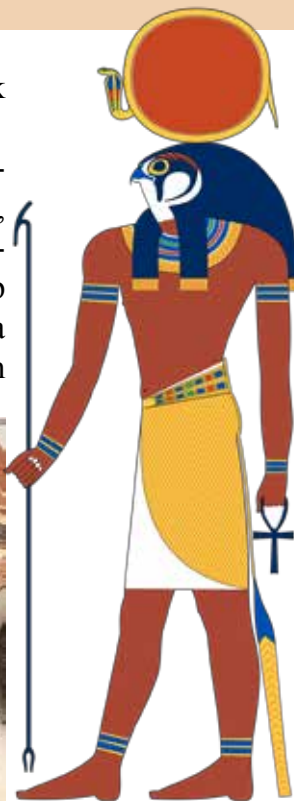
TARYHA NAZAR

Fergana jülgesiniň Soh obasyndan tapylan we miladydan öňki II müň ýylyga degişli daşky görnüşinden ok ýylana meňzeş daş tumar Özbekistan halklarynyň taryhy muzeýinde saklanýar.

Öküze gadymdan güýç-kuwwat, hasyllylyk tymsaly hökmünde gara-lypdyr. Käbir arheologik ýadygärliklerden tutawajy goýun şeklinde işlenen gaplar tapylypdyr. Gadymky ýerli halklarda ýokardaky haýwanlary beýgeltmek adaty ep-esli giň ýaýrapdyr.

baglylygy baradaky takmyny öňe sürmäge mümkinçilik berýär.

Fetişizm. Häzirki zaman dinlerinde fetişizm mukaddes zatlary togap etmek görnüşinde, şol sanda, hristianlarda - haçlar, ikonalar, meýide sygynmak, bud-dizimde – mukaddes soky daşlar görnüşinde saklanyp galypdyr. Ýrym-syryma ynanýan adamlaryň arasynda tumar bagt getirýär, gözmonjuk bolsa ýaman gözden

DÖREDIJILIKLI IŞ

Özbekistan milli ensiklopediýasyndan animizm, totemizm, fetişizm, şamanlyk, jadygöýlük düşüňjeleriniň leksiki mazmunyny tapyň. Olaryň her birine mysallar getirin.

gorap saklaýar diýen ynam bolupdyr. Nal, tumar, boýun şaý-sepi (kulon) ýaly zatlar häzirki zaman fetişlere mysal bolýar.

Şamanizm (şamanlyk). Başga milletlerde bolşy ýaly Merkezi Aziýa halklarynda-da şamanizm dürli görnüşlerde bolupdyr. Pal atma; täleý garama, yssy-sowuk etmek, ilgirlik ýalylyary şamanizmiň alamatlary hökmünde getirilýär.

Bu günki günde hem käte haýsy-da bolsa bir zadyny ýitiren adam palça barýan ýagdaýlary duşýar. Şonuň ýaly-da, jady ýoly bilen birege peýda ýa-da zyýan ýetirmäge urunma amalyýeti hem bar. Merkezi Aziýa halklarynda käte käbir kimse uzak wagt kesel bolsa, oňa aýaga galmagyň ýeke-täk ýoly – ruhlar bilen gepleşige girişmek diýip ynandyrýarlar. Beýle adamlar halkyň arasynda «kişili» diýilýär. Emma unutmazlyk kerakki, köplenç beýle ýagdaýlar ýönekeý adamlary aldamak üçin toslanan bolýar.

Jandarlara we ösümlüklere sygynmak. Merkezi Aziýa halklarynyň arasynda esasan aşakdaky jandarlar we ösümlükler mukaddesleşdirilipdir:

Möjek. Gadymky türk rowaýatlaryna garanda, Aşina taýpasyndan bolan ýaş çagany möjek emdirip ulaldypdyr. Şonuň üçin hem Ýewraziýa oazislerindäki türkleriň gök baýdagyny möjegiň altyndan ýasalan kellesi bezeyär. Möjegiň täsin ylahy güýjüne ynam şu günlere çenli bölekleyin saklanyp galyndy.

At. Aty beýgeltmek türki halklaryň arasynda gadymdan bar bolupdyr. Muny Günorta Gyrgyzstan daglaryndaky (Arawan, Aýyrmaç-Dag) gaýalara ýazylan atlaryň suratynda görüp bileris. Suratlaryň aşagynda haýwanlary gurbanlyga getirip, şem ýakmak üçin tekjeler ýasalyndy. Atyň mukaddesligi baradaky düşünje diňe bir sähralarda ýaşayan taýpalarda we halkyýetlerde

Adamlar! Ilki bilen gowy ahlağa eýe bolmaga çalyşyň, sebäbi, ahlak kanunyň esasydyr.

Pifagor

däl, eýsem ekerançylyk bilen meşgullanýan oturymly ilatyň arasynda hem giň ýaýrapdyr.

Guşlar. Rowaýatlara görä, özlerini Oguzhanyň nesilleri diýip hasaplaýan türki oguzlar babalar tymsalyny ýamanlyklardan gorayan guşlarda görüpdiler. Gyrgy, bürgüt, laçyn, garçygaý ýaly guşlar taýpa agzalaryna bereket we bagt getirýän mukaddes jandarlar hasaplanyp, olary atmak berk gadagan edilipdir.

Özbek, gazak, gyrgyz, türkmen halklary gadymda hüwi, baýogly, bürgüt we laçyn ýelekleriniň mukaddes güýjüne ynanydyrlar. Bu güne çenli hem kiçi ýaşdaky oglanlaryň we gyzjagazlaryň kelle geýimlerini, bişik we sallançaklaryny guşlaryň ýelegi bilen bezeyärler. Merkezi Aziýa halklarynyň arasynda sülgün, tawus, horaz mukaddes guşlar hasaplanypdyr.

Daragtlar. Merkezi Aziýada çynar we serw daragtlary (arça) gadymdan mukaddes güýje eýe obýekt hökmünde hormatlanypdyr. Olara gyzlar öz kalp sylalaryny aýdyp, daragtyň şahalaryna nyşana daňyp, armanlarynyň amala aşmagyny umyt edipdirler. Günorta Türkmenistanda, Özbegistanda we Täjigistanda çynar daragty gaty hormatlanýar. Türkmenler çynaryň guran şahalaryny odun hökmünde ýakyp, ulanmaga-da gorkýarlar.

Türkmenistandaky Pöwrize jülgesiniň uzynlygy kyrk metr gelýän «Ýedi aga-ini» çynary bilen meşhur. Saýrob obasyndaky äpet çynaryň dört metrlik köweginde bir wagtlar hatda medrese ýerleşipdir. Daşkendiň golaýyndaky Burçmulla obasynda adatdan daşary uly çynary zyýarat etmäge gelýänleriň yzy üzülmeyär.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Animizm, totemizm, fetişizm, şamanlyk, jadygöýlük ýaly deslapky dini düşüňjeleriň arasynda nähili umumylyk bar? Olary bu günki gündäki görnüşleri barada maglumat beriň.
2. Ilkinji dini düşüňjeleriň bu günki gündäki görnüşleri barada görkezmeli slaýd taýýarlaň (MS Power Point).
3. Gadymky Merkezi Aziýa halklarynyň durmuşynda animistik, totemistik, fetişistik we şamanistik düşüňjeleriň orny nämelerde görünýär?
4. Taryh ylmyndan milli we dünýä dinleriniň nähili peýda bolanlygy barada maglumat toplaň.

5-§

MUSAÝYLYK

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Musaýylaryň Merkezi Aziýa girip gelmegi haçandan başlanypdyr?
2. Musaýylaryň gadymda Merkezi Aziýada ýaşandygyny görkezýän tapyndymalar haçan we nireden tapylan hem-de olar haýsy döwre degişli?
3. Merkezi Aziýadaky musaýylar näme üçin «Buhara musaýylary» diýip atlandyrylýar?

DINIŇ TARYHYNDAN

Ylymlaryň peýdasy — olar kömeginde altyn we kümüş toplamak däl, eýsem adamkärçiligi we danyşmentligi gazanmakdyr.

*Abu Reýhan
Biruny*

Musaýylyk dünýädäki iň gadymy dinlerden biri bolup, takmynan, miladydan öňki II müňýyllykda Ýakyn Gündogarda peýda bolupdyr. Ol diňe musaýy halkyna mahsus milletiň dini hasaplanýar. Abu Reýhan Biruny özüniň «Gadymky halklardan galan ýadygärlikler» kitabynda musaýylaryň ady somiý dillerdäki «hoda», ýagny «toba etmek, toba edenler» sözünden gelip çykan, diýen pikirleriň bardygyny aýdyp geçipdir. Giň ýaýran pikire görä bolsa, «musaýy» sözi Ýakup pygamberiň ogly Ýahudonyň adyndan alnan.

Musaýy halkynyň ýene bir ady Banu Ysraýyldyr. «Ysraýyl» sözi Ýakup pygamberiň ikinji ady bolup, «banu» çagalar diýip terjime edilýär. Diýmek, Banu Ysraýyl ady «Ysraýylyň nesilleri» manysyny berýär.

Rowaýatlara görä, Ýakup pygamberiň 12 ogly bolup, olaryň dördünjisi Ýahudody. 12 oguldan soňluk bilen 12 sany taýpa ýaýrady. Ýahudonyň nesilleri bolan musaýylar başga taýpalary özlerine boýun egdirýärler. Şundan soň bu taýpalaryň ählisi «musaýy» diýip atlandyrylyp başlady.

*Musany kowup
barýan Faraon
(papurusa işlenen
surat).*

Musaýy halkyna görä «ýewreý» sözi hem ulanylýar. Bu gadymy somiý dillerindäki «ibriý» sözünüň özge-
ren şeklidir. Arap çeşmelerinde bu söz «abara, ýa'bu-
ru» — «kesip geçmek» işliginden gelip çykan, diýip
hasaplanýar. Şu din çeşmelerine görä, ilkinji musaýy taý-
palary Mesopotamiýada ýaşapdylar. Olar miladydan öňki
XV asyrlarda Ybrahym pygamberiň baştutanlygynda Tigr
we Ýewfrat derýalaryndan kesip geçipdirler.

Tawratda, Injilde we Gurhanda habar berilmegine
görä, Ybrahym pygamberiň agtygy bolan Ýakubyň
on birinji ogly Ýusupdy. Ýusup we onuň agalarynyň
arasyndaky gatnaşyklar sebäpli Banu Ysraýyl kowmy
Müsüre göçüp gelipdir. Olar esli wagt Müsür ýerlerinde
ýaşapdyrlar. Soňluk bilen Müsür faraony Banu Ysraýyl
kowmuna zulum edensoň Musa pygamberiň baştutan-
lygynda bu halk ýene Kanon (Palestina) ýerlerine gaýdy.

Miladydan öňki 722-nji ýylda Ysraýyl patyşalygy
Assirýa tarapyndan, 586-njy ýylda bolsa Wawilon
döwleti tarapyndan basyp alnansoň, musaýy halkynyň
bir bölegi ülkeden kowup çykarylýar.

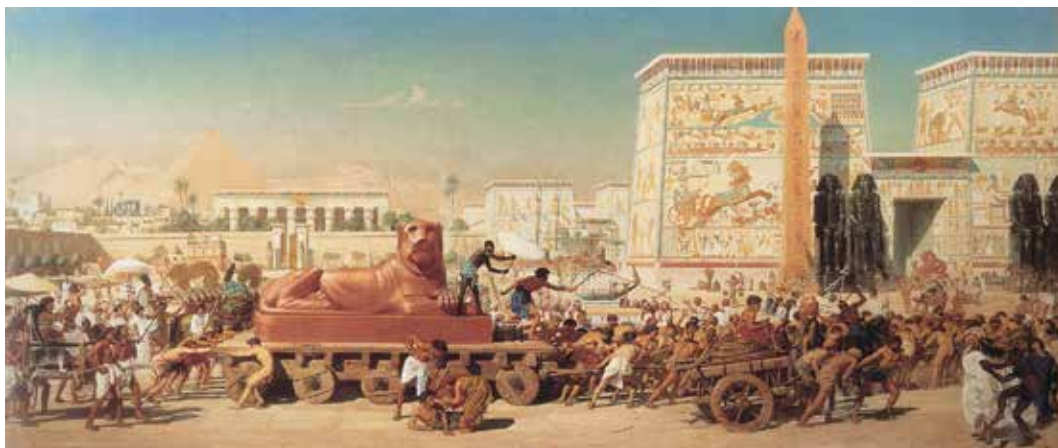

*Deňziň ikä böl-
ünişi*

TARYHA NAZAR

Bibliýa rowaýatyna görä, mil öň. 1250-nji ýylda musaýylar Musanyň baştutan-
lygynda Müsüri terk etdiler. Mil. öň. 1000-nji ýylda patyşa Saul aradan çykansoň
onuň giýewi patyşa Dawut Palestinany birleşdirip, Musaýy patyşalygyny düzdi.

Ysraýyllylar Müsürde.

Tanah birlenji çeşme bolup, ol Tawrat (Tora), Pygamberler (Newim) we Kitaplar (Hetuwim) diýip atlandyrylýan üç bölümden ybarat.

Talmud (ibranyça — «öwrenmek») Tawrotyň düşündirişi hökmünde ykrar edilýär.

MERKEZI AZIÝA MUSAÝYLYK DININIŇ GIRIP GELMEGI WE ÖSÜŞI

Beýik Ýüpek ýoly.

Miladydan öňki VIII asyrlarda käbir musaýylar Ysraýyly terk edip, Müsür, Eýran ýaly ölkelerden başpena tapypdyrlar. Merkezi Aziýa musaýylar Sogdiana döwleti döwründe, ýagny miladydan öňki II asyrdan girip gelipdirlär. Olar Eýran arkaly Merwe gelip, ol ýerden Buhara, Samarkant, Şährisebz we başga şäherlere ýaýradylar.

Barlagçylar olaryň bu ýere göçüp gelip, ýerleşendiklerini «Beýik Ýüpek ýoly» işi bilen baglaýarlar. Musaýylaryň boýagçylyk boýunça hünärmen bolany olaryň çig mal çeşmelerine ýakynrak sebitlere ornaşmagyna sebäp bolupdyr.

Merkezi Aziýada milady IX-X asyrlarda musaýy obşinalary köpsanly we erkin bolupdyrlar. Olardan diňe

urşa ýaramly bolan erkekler jizýa salgydyny töläpdiler. Ýygnalan salgytlaryň diňe ýarysý döwlet hazynasyna tabşyrylyp, galan bölegi bolsa obşina baştutanynyň ygtyýarynda galypdyr.

Musaýylaryň Merkezi Aziýada ýaşandyklaryna şaýatlyk ediji arheologik tapyndylar ilkinji gezek barlagçy tarapyndan 1954-nji ýylda Türkmenistanyň Merwe Baýramaly şäherlerinden tapylyan. Bular gadymky sinagoga galyndylary, musaýy ýazuwunda ýazylan toýun önümlerdir. Tapyndylar Grek-Baktriýa we Parfiýa döwletleri hökümdarlyk eden miladydan öňki II — milady I asyrlara degişli bolupdyr.

IX-X asyrlarda Merkezi Aziýada *karaimler* diýip atlandyrylýan musaýy sektasy peýda bolýar. Bu akymyň tarapdarlary diňe Torani (Tawroty) ykrar edýär, Talmudy bolsa inkär edýärdiler. Olar ýerli musaýylary **kaşrut** (diňe rugsat edilen naharlary iýmek) kadasyny bozmak, ýerli ilat bilen gatyşyp gitmek we musaýy dinini garşylyk bilen bozmakda günäläp başladylar.

XIII asyryň başyna gelip gadymky musaýy obşinalary hem krizise duçar bolýar. Saklanyp galan az sanly musaýylar Buhara we onuň töwereklerinde ýaşapdyrlar.

Karaimleriň milli geými.

Daşkentdäki Aşkenazi sinagogasy (1930-njy ýylda ýapylan, 1966-njy ýylda ýer titremesinde bozulyp giden).

Mongollar döwründe bolsa Horezmde musaýylaryň bir şäherde 100 öýden artyk bolmaly däldi.

Emir Temur we temuriler döwründe Mawerannahr sebitine Eýrandan ençeme musaýy obşinalary göçürliip getirilipdir. Olaryň bir bölegi Buharada ýaşapdyr. XVIII asyryň başlarynda musaýylar Eýran, Owganystan, Hywa, Kokant we Buhara obşinalaryna bölünip gitdi.

XIX asyryň ikinji ýarymynda Merkezi Aziýa musaýylary Buhara emirligi çäklerinde ýaşandyklary sebäpli «**Buhara musaýylary**» ady bilen tanalan bolsalar-da, olaryň esasy bölegi Samarkantda ýaşan.

XIX asyra gelip musaýylar Merkezi Aziýanyň Karşy, Merw, Hatyçy, Şährisebz, Ketdekorgan, Karmana, Margilan, Duşanbe şäherlerinde bir kwartala jemlenip güzeran geçiripdirler.

1932-nji ýylda Samarkantda musaýylar teatry döredilipdir. 1940-njy ýyla çenli Merkezi Aziýada musaýylaryň iwwrit dilindäki mekdepleri, döwürleýin we mahsus neşirleri bolupdyr.

Sowetler döwriüniň soňky ýyllarynda musaýy dilinde okatmak we medeni iş ýöretmek bes edilipdir. Ýöne musaýylyk ýeke-täk millete mahsus din bolanlygy sebäpli, olar nirede ýaşasa-da, biri ikinjisinden näçe uzakda bolsa-da, öz dinine we mukaddes kitaplaryna uýmagy dowam etdiriberipdirler.

*Musaýy mekdebi.
(Samarkant,
XX asyryň
başlary).*

DÖREDIJILIKLI IŞ

«XIX asyryň ikinji ýarymynda Rus imperiýasy Merkezi Aziýany basyp almagy musaýylaryň Türküstan we Buhara obşinalaryna bölünip gitmegine getirdi». Taryh ylmyndan alan bilimlerini esasanyp, musaýylaryň Türküstan we Buhara obşinalaryna bölünip gitmeginiň sebäplerini anyklaň.

Musaýylar teatry

Buharadaky musaýy maşgalasy (XX asyryň başlary).

1991-nji ýylda Özbegistan garaşsyzlygyny gazanandan soň ähli dinler, şol sanda, musaýy dinine hem erkin uýmak üçin giň şertler döredip berildi.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Bu günki günde ýurdumyzda başga dini konfessiýalar hatarynda sanawdan geçen «Musaýylar obşinasy» iş alyp barýar. Şu jümläni dini we milli bagrygiňlik prinsipi bilen baglap düşündiriň.
2. «1170-nji ýylda ýekeje Samarkantda 30 müň musaýy ýaşapdyr». Şu jümle esasynda ýurdumyzdaky dini bagrygiňlik prinsipleriniň ozaldan gelýän gymmatlykdygy boýunça pikir bildiriň.
3. Ysraýyl döwleti haçan dörändigini we döreyiş şertlerini anyklaň.

6-7-§

MUSAÝYLYK DESSURLARY WE AKYMLARY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Musaýylykdaky On emr barada eşitdiňizmi?
2. Geografiýa ylmyndan alan bilimleriniňize daýanyp, Sinaý (Tur) dagynyň ýerleşýän çäginini anyklaň.
3. Tur dagy bilen bagly nähili rowaýatlary bilýärsiňiz ýa-da eşidensiňiz?

*Musa On emri
alýar.*

MUSAÝYLYK TAGLYMATY

Musaýylyk taglymaty Hudaý tarapyndan Musa peşgeş berlen On emre amal etmäge esaslanýar. Olaryň ygtykadyna görä, On emr Musa pygambere Sinaý (Tur) dagynda iki gezek düşürilen.

Musaýylykda aýdylmagyna görä, Musa öz kowmunyň elde ýasalan owlaga sygynýandygyny görüp, mundan gazaplanyp gidýär we Hudaýyň emri ýazylyan bölekleri döwüp taşlaýar, şundan soň Hudaý aşakdaky On emri gaýtadan düşürýär.

1. Dünýäni ýaradan, ýeke-tä Ýahweden başga ylah ýoklygyna iman getirmek.
2. Ýahweden başga ybadat etmezlik.
3. Hudaýyň adyny bolar-bolmaza dile alybermezlik.
4. Şenbe gününü mukaddes saýmak we şu günü dync almak.
5. Ata-enäni hormat etmek.

DÖREDIJILIKLI IŞ

On emrde berlen kadalary ahlak kadalary bilen baglap düşündiriň.

6. Adam öldürmezlik.
7. Biperwaý bolmazlyk.
8. Ogurlyk etmezlik.
9. Öz ýakynlary (musaýylar) hakyna ýalan şaýatlyk etmezlik.
10. Öz ýakynlary öýüne, aýalyna, guluna, haýwanlaryna, umuman, oňa degişli bolan zatlara göz dikmezlik.

Talmud

Şu emrler musaýylaryň mukaddes çeşmesi hasaplanýan Tawrot (Tora) kitabynda getirilipdir. Tawrot Musa degişli bolan baş kitaby öz içine alýar:

- 1) «Barlyk» ýa-da «Ilkidurmuş»;
- 2) «Çykyş»;
- 3) «Lewit»;
- 4) «Sanlar»;
- 5) «Ikinji kanun».

Tawrot teksti ibriý we arameý (köne musaýy) dillerinde ýazylypdyr. Onda Ysraýyl halkynyň taryhy beýan edilipdir.

YBADATLAR WE DESSURLAR

Musaýylykda ybadat daň, peşin we şam wagtynda edilýän gündelik hem-de şenbe güni sinagogada bolup geçýän hepdelik ybadat şekillerine bölünýr. Hepdelik ybadat (Şabat-Sabt) anna güni Günüň batmagy bilen başlanýar we şenbe güni ahyryna ýetýär.

Şenbe güni ot ýakmak, işlemek, hatda transportdan peýdalanmak hem gadagan edilýär. Musaýylyk taglymatyna görä, Hudaý älemi alty günde ýaradyp, ýedinji güni dynç alypdyr. Şonuň üçin hem, musaýylar hepdäniň ýedinji güni — şenbäni dynç alşa we ybadata bagyşlapdyrlar.

TARYHA NAZAR

Eýran patyasy Kir II tarapyndan Wawilon eýelenensoň, musaýylaryň köp bölegi Kan'ona gaýdyp, patyşanyň razylygy bilen ikinji gezek öz döwletlerini gaýtadan dikeltmegi başarypdyrlar. Muhojirlikda galan m u s a ý y l a r y ñ bir bölegi bolsa Gündogara, hususan-da, Merkezi Aziýa göçdi.

Sinagogada (gr. «jemlenme»; ibr. — «beyt kneset» — «jemlenme öýi») ybadatlar iň bolmanda on sany kämillik ýaşyna ýeten erkek adam toplananda geçirilýär.

«Tawrot»da jennet «Adan» ady bilen atlandyrylyp, onuň sypatlary beýan edilipdir.

Musaýylykda ybadat — «awoda şe-ba-lew» ibranyça «Kalp hyzmaty» diýen manyny aňladýar.

«Mezuz»

Ybadat wagtyndaky iň möhüm pursat we onuň esasy şertlerinden biri «Tawrot» dolamalarynyň düwünleriň içinden çykarylmanygy we ruhany tarapyndan belent sesde okalmagydyr. Musaýylarda diňe sinagogada däl, öýde hem ybadat edilýär.

Öýlerde giriş gapysynyň ýokarsynda «mezuz» diýip atlandyrylan, uzyn bir turbanyň içine dolama ýagdaýynda goýlan «Tawrot» jümleleri ýazylyan bolýar. Öýe girende we çykanda musaýylar «mezuz» el de-grip, barmaklaryny ogşaýarlar. Musaýylar «mezuz» olary ýowuz ruhlaryň ýamanlygyndan saklaýar, diýip ynanýarlar. Öýde alnyp barylýan ybadat wagtynda kelle geými geýlip, egne bolsa çäkmen (tales) taşlanýar. Dogalaryň iň möhümi hasaplanýan 16 sanysy dik duran ýagdaýda aýdylýar. Başgalaryny okanda dyza çökmek, endamy yrgyldadyp durmak ýaly hereketler edilýär.

Sinagogalarda, üç element ýer almagy hökman. Bu Aron Kodeş, Ner Tamid we Bimadyr. Iýerusalime ýö-nelen mukaddes sandyk (şkof) — Aron Kodeş içinde «Tawrot» tumarlary saklanýan mahsus ýer bolup, ol metjiddäki «mährebe» meňzeş wezipäni ýerine ýetirýär we girilýän gapynyň garşysynda bolýar.

Ner Tamid — (ibr. «ebedi şemçyra») sinagogada «Tawrot» salnan sandygyň garşysynda ýerleşen bolup, hemişe ýanyp durýan şemçyradyr. Singogalarda Ner Tamid Menorany ýatladyp durýan nyşan hökmünde goýulýar.

Bima (ýa-da tewa, almemar) bolsa — sinagoganyň merkezinde ýerleşýän «Tawrot» okalýan münberdir.

BAÝRAMLAR

Musaýylarda Roş Aşona, Ýom Kipur, Pesah, Şawuot, Sukkot, Simha Tora, Purim, Hanukka we başga dini we milli baýramlar (ibr. — Ýom tow — ýagşy gün) bar.

Roş Aşona (ibr. — «ýylyň başy») musaýy milli kalendaryna görä täze ýyl baýramy tişre (sentýabr-oktýabr) aýynyň birinji we ikinji günlerinde bellenilýär.

Musaýylyk taglymatyna görä, bu günde ilkinji adam Adam ýaradylan we Hudaý tarapyndan berlen gadagany bozup, jennetden çykarylypdyr.

Ner Tamid

*Roş Aşona
baýramynyň sina-
gogada bellenişi*

«Tawrot» okamak
dessury

On gün dowam edýän Roş Aşonanyň ahyrky gününde **Ýom Kipur** baýramy bellenýär. Bu günü hiç hili iş edilmän, diňe ybadat bilen meşgul bolunýar. Musaýylar Ýom Kipurda oraza tutmaklary, sinagogada zaryn aglap, eden günälerine toba etmelidiler.

Pesah (Pasha) ýyllyk baýramlaryň arasynda iň ünlüsi hasaplanýar. Ol nisan (mart-aprel) aýynyň on başynjy gününden başlanyp, sekiz gün dowam edýär. Şu baýram musaýylaryň Müsürdäki gullukdan azat bolanlaryň gatnaşmagy bilen bellenýär we şu günlerde hamyrmaýasyz çörek — «matsa» iýilýär.

Şawuot (Şewiot) (ibr. — hepdeler) Pesahdan soňky 50-nji gün bellenýär. Şawuot ilki ekerançylyk baýramy bolupdyr, soňluk bilen Sinaý dagynda Musa «Tawrotyň» berilmegi mynasybetli bellenipdir.

Sukkot (çadyrlar baýramy) musaýylar Müsürdäki gulçulykdan azat bolanlaryndan soň, çölde çadyrlarda gün geçirenlerini ýatlap geçirilýän dessur. Gadymda musaýylar şu dessur günlerinde Iýerusalime zyýarata barypdyrlar. Bu güne gelip bu döp ýitipdir.

Milli aýratynlyga eýe **Purim** (Şüýji baýramy) adar (fewral-mart) aýynyň 14-nji günü bellenýär. Şu

Ybadata çagyrmak üçin çalynýan şofar

Maşgala gurşawynda
«Pýesah» baýramy

baýram Iýerusolimde 1 gün, başga ýerlerde bolsa 2 gün dowam edýär.

Bu baýram Ester atly gyz sebäpli musaýylaryň Eýranda katliomdan gutulyp galmagy hormatyna bagyşlanýar we onda şadyýan çäreler guralyp, süýjüler paýlanylýdyr.

Hanukka (ibr. — «täzeleniş», «açmak») musaýylaryň Siriýa koroly Antiokasyň üstünden gazanan ýeňşiň şanyna bagyşlanan baýram hasaplanýar.

Kislaw (noýabr-dekabr) aýynyň ýigirmi bşinji gününden başlanyp 8 gün dowam edýän bu baýramyň adaty günlerden ýekeje tapawudy hanukkiýa diýip atlandyrylan dokuz şahly şemdandan her gün biriniň ýakylmagy.

Musaýylykda jaýlama dessury hem belli bir özboşlylyklara eýe. Adam aradan çykansoň, garyndaşlary mahsus geým geýip, şem ýakýarlar. Meýidi ak kepene dolap, «Kaddiş» (aramyça — «Mukaddes», sinagogalarda okalýan ybadat dogasy) okalýar.

Jeset çykan maşgalada bir hepdäniň dowamynda aza tutulyp, öýden daşary çykylmaýar. Bir ýyl geçensoň, meýidi hatyrlap «ýyl dessury» («Ýorsaýt») geçirilýär.

Hanukka baýramy.

Iýerusalimdäki birinji uly sinagoga

3100 sany basgan-
çak arkaly
Tur dagyna çyk-
mak

Ýom-kipur, Sukkot, Pesah baýramlarynda merhumlary hatyrlap «Ýizkor» diýip atlandyrylýan mahsus dogalar okalýar.

AKYMLAR

Uzak taryhy ösüş dowamynda başga dinlerde bolşy ýaly musaýylykda hem içki bölünişler emele gelipdir. Olaryň arasynda iň giň ýaýranlary sadukylyk, farzylyk, essanylyk, hasidilik, karoim, özgertmeçi, konserwativ ýaly akymlardyr.

Sadukylar

Sadukylyk klassyk akymlaryň arasynda belli bir özboluşlylyklary bilen başgalardan tapawutlanýar. Şu akymyň wekilleri esasan iri yer eýeleri, ýokary gatlak wekillerinden (aristokratlardan) bolupdyrlar.

Sadukylyk taglymatyna görä ruh ebedi dälligi nygtalýar. Adamyň gaýtadan direlmeği, perişdeleriň barlygy inkär edilýär. Sadukylar Hudaý bendeleriniň işine gatışmaýar, her bir adam tagdyryny özi kesgitleýär, diýip hasaplaýarlar.

Saduky adalgasy Suleýman pygamber patyşalyk eden döwürde ruhany bolan Sadoka (Sadok) adyndan gelip çykypdyr.

Farziýler ibr. — «peruşim» — «aýry bolmak», «näpäkliklerden uzak bolmak».

Farziýler akymy mil. öň. II asyrdan ygtykatda we amalda sadukylyga garşy ýagdaýda emele gelipdir. Şonuň ýaly-da, sadukylykdan tapawutlylykda farziýleriň özenini aşaky gatlak wekilleri we garyplar düzüpdür.

Musaýylyk kanun-kadalaryna berk amal edilmegini talap edýän şu akym Hudaý her bir zady gözegçilik etmegine, bendä mahsus azat erkiň barlygyna, ölümden soň gaýtadan direlmek, jennet, jähennem, perişdeler, jeza we sylagyň bardygyna ynanmaga esaslanýar.

Issiým ýagny Essaniýler sadukylyk we farziýlik bilen bir döwürde peýda bolan klassyk akymlardan biridir. Essaniýleriň ygtykat esaslary farziýleriňkä ýakyn bolup, olar adamlaryň tagdyry öňünden ýazyp goýlandygyny, gaýtadan direlmegiň we perişdeleriň barlygyny ykrar edýärler. Meselem, perişdeler — mukaddes jan-darlar, «Asman ogullary», amala aşyrylan işlerine garap

Farziýler

Essaniýler

*Essaniýleriň
öýleriniň
galyndylary*

«Nurlar koroly», «Tümlük perişdesi», «Azatlyk perişdesi», «Mastemah (şeýtan)», «Saklaýjy perişdeler» ýaly synplara bölünýär.

Olaryň taglymatyna görä, adam aradan çykandan soň onuň ruhy asmana göterilip, gowy ruhlar ebedi bagtly durmuş geçirýärler, ýaman ruhlar bolsa, gazaply sowukda azap çekýärler.

XVIII asyryň birinji çäryeginde emele gelen **hasidiýlik** (ibr. — «dindarlar») orta asyr akymlarynyň içinde aýratyn orný eýeleýär. Bu taglymatyň tarapdarlary diniň mazmunyna akyl bilen däl, eýsem duýgular arkaly gazanylýar, diýen prinsipden gelip çykyp, din kanunlarynt öwrenmegi däl, eýsem dini duýgyny we ahlagy birinji orna goýýarlar.

Hasidiýler şenbe we baýram günleri «ştraýml» atly telpek geýmek bilen başga akymlardan tapawutlanýar.

Hasidiýler durmuşyň ähli ugurlarynda ahlak normalaryna berk amal edip, «Tawrot»da kesgitlenen buýruklary birkemsiz ýerine ýetirmäge çalyşýarlar.

«Özgertmeçi musaýylyk» häzirkî zaman akymy XIX asyryň başlarynda Germaniýada emele gelse-da, ABŞ-da şekillendi. Şu akymyň emele gelmegine Merkezi Ýewropada ýaşayan musaýylaryň özleri

*Hasidiýlik
akymyndaky
musaýylar
«ştraýml»
telpeklerde*

*Buhara musaýylary
XX asyryň başlary*

*Buhara musaýylary
XXI asyr*

ýaşayan ýurduň medeniýetine uýgunlaşmaga çagyryşlary taglym taýdan esas bolup hyzmat edipdir.

«Özgertmeçi musaýylyga» mahsus aýratynlyklary şundan ybarat, ýagny onuň taglymatyna görä, «musaýylar indi bir halk (millet) däl, eýsem bir jemagatdyr, gadym musaýy kanun-kadalaryndan diňe häzirki zaman durmuş tärine laýyk bolanlary kabul edilmegi mümkin» diýilýär.

Meselem, şenbe güni ybadaty ýekşenbe gününe göçürilen, sinagogada aýallar erkekler bilen ýanaşyk oturyp ybadat etmekleri hem-de ruhany hökmünde dessurlary dolandyrmagy-da mümkin.

Mundan daşary ybadat wagtynda kelle geýmini geçmek borjy ýok. Başga ygtykat wekilleri bilen nika gatnaşyklaryna girişmäge garşylyk görkezilmeýär. Ata-enesinden haýsy biri musaýylygyna seretmezden perzent hem musaýy, diýip ykrar edilýär.

*Özgertmeçi
musaýylar*

Bu günki günde, özgertmeçi musaýylar sany Ysraýylda takmynan 5-6 müň adam bolsa, ABŞ-da ýaşayan musaýylaryň 40 göterimini düzýär.

Özbeğistandaky
sinagoga.

Iýeruslaimdäki agy
diwary

Özgertmeçi musaýylyga jogap hökmünde **konserwativ musaýylyk** emele gelipdir. Konserwativ musaýylykda başga ygtykat wekilleri bilen maşgala gurmak kabul edilmeyär we diňe musaýy eneden doglan çaga musaýy diýip hasaplanýar.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Musaýylykda emele gelen akymlaryň arasynda nähili umumylyk we bir-birine ters bolan taglymlar bar?
2. Musaýylyk dininiň özboluşly aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
3. Tur dagynyň gadymy atlaryny anyklaň. Musaýy obşinalaryň dünýä boýunça ýaýraýşynyň kartasyny çyzyň.

8-§

BUTPARAZLYK

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Taryh ylmyndan alan bilimleriňize daýanyp, aşakdaky soraglara jogap beriň.

1. Butparazlyk dini haçan we nirede peýda bolupdyr?
2. Bu günki günde şu dine uýýanlaryň sanyny bilýärsiňizmi?
3. Butparazlyk dini ýaýran ýurtlary dünýä kartasyndan görkeziň.
4. Näme üçin bu dine dünýä dini diýilýär?
5. Biziň ölkämize butparazlyk dini haçan girip gelipdir?
6. Beýik Ýüpek ýolunyň butparazlyk dininiň ýaýramagyndaky ornuny düşündirip beriň.

BUTPARAZLYK

Butparazlyk miladydan öňki VI-V asyrlarda Demirgazyk Hindistanda emele gelen bolsa-da, köp geçmän gündogara tarap giň ýaýrap başlady. Rowaýat etmeklerine görä, Budda aradan çykandan soň onuň jese di ýakylp, küli sekiz butparazlyk obşinasyna iberildi. Onuň küli jaýlanan ýerlerde butparazlyk stupalary (gümmezleri) guruldy.

Özi emele gelen Hindistandan hinduiligiň täsirinde gysyp çykarylan butparazlyk başga ýurtlara giň ýaýrap, dünýä dini derejesine çykdy.

Butparazlyk miladyň I asyrynda Hytaý, IV asyrda Koreýa, VI asyrda Ýaponiýa, VII asyrda Tibet, XIII asyrdan XVI asyra çenli Mongoliýa, XVII asyrdan XVIII asyra çenli Burýatiýa we Tuwa, XIX-XX asyrlarda Amerika we Ýewropa kontinentlerine girip barypdyr.

*Budda heýkeli,
Hytaý*

*Ýerasty we ýer üsti
ybadathana. II-IV
asyrlar. Garadepe*

MERKEZI AZIÝA BUTPARAZLYGYŇ GIRIP GELMEGI

Butparazlyk Özbegistanyň günortasynyň gadymky we irki orta asyrlar taryhynda çuňňur yz galdyran din hasaplanýar. Ýurdumyzyň çäginde butparazlyk medeniýetine degişli ýadygärlikleriň açylanlygy we öwrenilenligi, ýokary derejeli görnüşdäki çeper eserleriň we önümleriň tapylany-da mun delillendirýändigini siz taryh derslerinde okansyňyz.

Butparazlygyň iň meşhur gadymky ýadygärlikleri milady III-I asyrlara degişli. VII asyryň başlarynda Termizde 10 sany butparazlyk monastyry (sangarama) we müň sany monah bolupdyr. Merkezi Aziýada V-VIII asyrlarda butparazlygyň ýerini yslam dini eýeläp başlady.

1927-nji ýylda gadymy Termizde butparazlyga degişli seýrek ýadygärlikleriň bardygy anyklandy. Termiz

*Şri-Lankanyň
gadymy paýtagty
Anuradhapuradaky
stupa*

arheologik kompleksi ekspedisiýasynyň (TAKE) işleri netijesinde Garadepe we Çingizdepe beýikliklerinde iki sany iri butparazlyk monastyrynyň bolandygy anyklandy we grek-butparazlyk binagärçiligi we heýkelleriniň parçalary tapylan onlarça ýerler bellik edildi.

Aýrytam. Aýrytam Termizden 7 km uzaklykda, Amyderýanyň gadymy geçen ýeriniň ýakynynda, dik kenaryň sag tarapynda ýerleşýär.

Köne şäheriň gündogar tarapynda butparazlyk stupasyna meňzeş minara şeklindäki çig kerpiçden gurlan binanyň harabalary ýerleşýär.

1933-nji ýylda arheolog Mihail Ýewgenýewiç Masson tarapyndan çig kerpiçden gurlan binanyň galyndylary, onuň içinde bolsa heýkel, daş karnizler, binagärlik enjamlary, daşdan ýasalan mukaddes ýadygärlikler, sazandalar we akyldarlar, ygsan berijileriň şekilleri düşürilen heýkelleriň jähekli daş plitalary tapylan.

Garadepe. Depe butparazlyk ruhanylarynyň iň uly merkezi hasaplanypdyr we ol Kuşan imperiýasy döwründäki Termiziň daşky diwary goragy astynda, şäheriň daşarsynda ýerleşipdir.

Amyderýadan tapylan tylla heýkeljik

Aýrytam tapyndysy

MAGLUMAT ÜÇIN

Buddanyň durmuşy bilen bagly ençeme wakalara legendar öwüşgin berlen. Hususan-da, rowaýatlardan birinde getirilmegine görä, Buddha 84 gezek ruhany, 58 gezek şa, 24 gezek monah, 13 gezek söwdagär, 18 gezek maýmyn, 12 gezek towuk, 8 gezek gaz, 6 gezek pil, şonuň ýaly-da, balyk, gurbaga, alaka, towşan keşplerinde 550 gezek gaýtadan doglupdyr. Soňky gezek hudaýlar ony adamzady dogry ýola salmak üçin adam keşbinde ýaradypdyrlar.

*Budda. Garadepe,
mil. III asyr*

*Budda.
Dalwarzindepe,
mil. III asyr*

1961-nji ýyldaky barlag ekspedisiýasy netijesinde Garadepe binalarynyň üç gaty tapylan. Esasy toplumyň üç bölegi günbatardan gündogara garap göni diýen ýaly çekilen. Mahsus howluda Budda guburynyň timsaly bolan «stupa» ornaşdyrylan.

Faýazdepe. Garadepäniň gündogaryndan segsen metr aňyrdan Faýazdepe ybadathana-monastyry toplumy anyklandy. Faýazdepe ybadathanasy gönüburçlukdan ybarat gurluşa eýe.

Bina üç sany deň bölege bölünen, olaryň her birinde içki howly bolupdyr. Bir böleginde ýaşayyş otagynyň öz içine alan monastyr ýerleşipdir. Onda monahlar ýaşapdyrlar. Mundan daşary naharlanýan otag, naharhana, çörek ýapylýan otag ýaly kömekçi otaklar bolupdyr. Üçünjisi ybadathana meňzeş merkezi otag bolup, diwarlary çig kerpiçden we pagsadan gurlan, samanly laý bilen suwalan we aklanan.

Dalwarzindepe. Surhanderýa welaýaty, Şorçy tümeninde ýerleşýär. Butparazlyga degişli şu ýadygärlik 1962-nji ýylda anyklyan.

Şu gadymy şäherden daşarda-da ýene bir butparazlyk ybadathanasy, wino taýýarlaýan gurluşlar hem-de jaýlanylýan ýer tapylan.

DÖREDIJILIKLI IŞ

1. Butparazlygyň Merkezi Aziýa ýaýylymagy haýsy döwürlerden başlandygyny ýada salyň.
2. Bu döwürde Merkezi Aziýadaky halklar haýsy dinlere uýupdyr?
3. Goşmaça edebiyatlardan ýurdumyzyň çäginde butparazlyk ýaýran çäklerdäki medeni durmuş barada maglumat toplañ.

Şu şäherçeden Merkezi Aziýanyň çäklerinde birinji gezek laýdan ýasalan, gowy saklanan Buddha teswirlenen we köp başga heýkeljikler, bezegler, dini dessur enjamlary we teňneler tapylan.

Ybadathanadaky Buddanyň dik duran heýkeli örän gowy saklanypdyr: onuň aýaklary berk kerpiçli esasyda dur, geýimleriniň burmalary anyk, bularyň ählisi aýdyň gyzyly reňke boýalan. Buddha saçlarynyň düýbi esasan gara, depesi gyzyly reňkde. Edil şu reňk bilen gaşynyň we gözünüň göreçleri çyzylan.

Kuwa. 1957-nji ýylda Fergana jülgesindäki Kuwa şäheriniň harabalarynda arhitekturanyň we heýkeltaralygyň ajaýyp nusgasy bolan butparazlyk ybadathanasy galyndylary tapylan. Şu materiallar Fergana welaýatynda VII asyrdaky butparazlyk dini giň ýaýrandygyny taswyklaýar.

Bu döwürde Merkezi Aziýanyň başga çäklerinde zarduştylyk dini, hususan-da, onuň ýerli dini däplerni özüne siňdiren şekli hökümdar bolan. Bu günki günde ýurdumyzda butparazlygyň lamaizm ugry ýaýran.

Şa Huwişka döwrüne degişli teňne

Bodhisatwa, Faýazdepe, mil. I-II asyrlar

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Milady I-III asyrlarda Özbegistanyň günortasynda haýsy döwlet iş alyp barypdyr?
2. Bu döwürde haýsy patyşa hökümdarlyk edipdir?
3. Näme üçin butparazlyk döwlet dinine öwrülen?
4. Berlen suratlar esasynda şol döwürde döwletiň butparazlyk dinine bolan gatnaşygyny düşündirjek boluň.
5. A.Ziýanyň «Özbek döwletliliginiň şekillenmegi» kitabyndan Kuşan imperiýasy we butparazlyk dini baradaky maglumatlary tapyň.

9-§ BUDDIZM TAGLYMATY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Käbir diniň jahan dinine öwrülmegine nämeler sebäp bolmagy mümkin?
2. Butparazlyk taglymaty näme sebäpden dünýä boýunça giň ýaýran?
3. Siz tomaşa eden çeper filmleriň arasynda budda monahlary baradakyalary barmy? Monahlaryň edebi we ahlak normalaryna amal edişler barada pikir ýörediň.

Her bir milletiň Budda taglymatyny öz dilinde okap-öwrenmegi mümkinligi butparazlygyň dürli çäklere ýaýramagyna esas döredipdir. Milady birinji asyrdan butparazlyk bütinleý başgaça bolupdyr. Budda ylahylaşdyrylyp, hudaý derejesine göterilýär we oňa sygynyp başlanýar.

*Bodhisatwa,
Dalwarzindepe.
III asyr*

BUTPARAZLYKDA MUKADDES TEKSTLER

Butparazlygyň mukaddes çeşmesi «Tripitaka» (sanskritçe «Üç sebet danalyk») üç sany uly bölümden ybarat. Birinji bölüm – «Winaýa-pitaka» (sanskritçe – «Ahlak normalar kitaby») buddistler obşinasy «sangha» düzümine girmegiň tertibi, monahlaryň gylyk-häsiýeti hem-de dini görkezmelere amal ediş kanun-kadalary we oňa amal edilmedik ýagdaýda berilýän jezalar häsiýet-namasyny öz içine alýar.

Ikinci bölüm – «Sutta-pitaka» (sanskritçe – «Dogalar kitaby») göwrüm taýdan iň ulusy hasaplanýar. Onda esasan «dört asyl hakykat» barada gürrüň edilýär. Budda taglymaty şagirtleriniň dilinden basnýa, söhbet, nesihat,

legenda, hikmetli söz, dessanlar şeklinde beýan edilen. Şonuň ýaly-da, şu bölümde Budda obşinasynyň («san-gha») gurluşy we onuň şägirtlerine degişli maglumatlar hem getirilýär.

Üçünji bölüm – «Abhidharma-pitaka» (sanskritçe – «Dini-filosofik meseleler kitaby»)nda dini taglymatyň esasy kadalary aňladylyp, butparazlyk amalyýetiniň filosofik many-mazmuny açyp berlen. Tekst ýazylyş stili we dili çylşyrymlylygy üçin buddist monahlar olary diňe halypalaryndan tälim almak ýoly bilen özleşdiripdirler.

«Tripitaka» tekstlerine wagtyň geçmegi bilen özgerdiş, düzediş we goşmaçalar girizilipdir. Beýle özgerişler butparazlykda özboluşly ugurlaryň peýda bolmagyna esas döredipdir.

«Tripitaka»nyň ilkinji teksini sanskrit dilinde ýazylan bolsa-da, wagt geçip asyl tekstler ýitip gidendigi üçin diňe tibet, hytaý we ýapon dillerine terjime edilen nusgalary saklanyp galyndy. Mazmun taýdan «weda» (sanskritçe – mukaddes bilim) we brahmanlyk filosofiki garaýyşlaryndan azat bolan butparazlyk çeşmeleri, özüniň populýar stildäki düşündirişi bilen ýönekeý halka düşnükli bolupdyr. Meselem, «mahaýana» hut şu aýratynlygy sebäpli butparazlygy Günorta we Günorta-gündogar Aziýa ýaýylymagyny üpjün etmegi başarypdyr. Milady birinji asyrdan başlap butparazlyk Hytaý, Koreýa, Ýaponiýa Şri-Lanka, Birma, Taýland, Wýetnam, Kambodža, Laos serhetlerine çenli ýetip barýapdyr.

«Nirwana» sanskritçe — «salmak», «öçmek»,
 «rupaloka» sanskritçe — «jennet»,
 «kamaloka» sanskritçe — «dozah», «iň aşaky älem»dir.
 «Tripitaka» sanskritçe — «Üç sebet danalyk» diýmekdir.

Budda bilim arkaly azaplardan gutulmak mümkinligini nygtapdyr. Buddist danyşmentleriň pikiriçe, her bir adam örän köp haýyr we gowy işleri etmek arkaly Budda öwrülmeği mümkin.

Butparazlyk dininiň simwoly «Dharmaçakra». Ol «Kanun tigiri» diýip hem atlandyrylýar.

DÖREDIJILIKLI IŞ

Berlen teksti okaň we butparazlyk taglymatynyň esasy barada pikir bildiriň.

Budda pikiriçe, adam «Pança şila» (sanskritçe — baş nesihata) amal etmeli, aldarm öldürmekden, ogurlykdan, azgynlykdan, ýalan sözden, pyýan ediji zatlardan saklanmaly.

*Bodhisatwa
— nirwana
gazanan, ýöne
janly jandarlara
muhabbeti sebäpli
ondan geçen
adam.*

Buddanyň 84 müň nesihaty 108 jiltde ybarat «Kangýur»da, onuň düşündirişi we beýany 225 jiltde ybarat «Tengýur» kitaplarynda jemlenen. Şonuň ýaly-da, Buddanyň durmuşyna bagyşlanan we milady II asyrdaky ýazylyan «Mahawosu», milady II-III asyrlarda ýazylyan «Lalitawistara» («Buddanyň durmuşy»), buddist filosof Aşwaghoşa tarapyndan milady I-II asyrlarda döredilen «Buddhaçarita», milady I asyrdaky ýazylyan «Abnihişkramansutra» we «Nidanakatha», «Dharmepada» («Dharma ýoly», «Buddanyň pikir-taglymlary») ýaly eserler butparazlygyň möhüm çeşmelerinden hasaplanýar.

BUTPARAZLYK ÝÖNELIŞLERI

Buddanyň ölüminden soň şägirtleriniň arasynda bölünüş ýüze çykýar.

Hinaýana (sanskritçe — kiçi araba) ýönelişi adaty garaýyşlara amal etmek bilen birlikde Budda taglymatyna berk mantyky dowam bermäge ymtlydy. Butparaz-

Rowaýat edilmegine görä, Budda aradan çykansoň onuň jesedi otda ýakylpdyr. Buddanyň şägirtlerinden biri şol ýerden Buddanyň dişini tapyp alypdyr we bu diş ybadathanada saklanypdyr. «Buddanyň dişini» ybadathananyň ýeriň astynda, kümüşden ýasalan jaňnyň içinde altyn gaplarda saklanýar.

lygý ilkinji ýönelişlerinden biri, goldaw tapmagýň dar ýoly hinaýana miladydan öňki I asyrdä şekillenen bolup, onuň esasy kadalary «Tiripitaka»da beýan edilipdir.

Hinaýanada «Buddanyň dişine sygynmak», mukaddes ýerleri zyýarat etmek ýaly dabdabaly dessurlar peýda bolan. Buddaviylarning mukaddes ýeri Shri Lanka bolup, bu ýere dürli ýurtlardan bu dine uýýanlar tashrif buyuradilar. Shri Lankaning awwelgi poytaxti bolan Kandi şäherinde dünýäga meşhur «Buddanyň dişi» ybadathanasy ýerleşipdir.

Mahaýana (sanskritçe — uly tigr) ýönelişi Budda taglymatynyň ähli taraplaryny özgertdi. Budda ylahylyk öwüşgini berip, dini dessurlary we ybadatlary girizdi. Şu ýönelişleriň ýerli gymmatlyklar we başga dinler bilen gatyşmagy lamaizm, wajraýana, dzen (çan) budizm, týantaý, dhiana ýaly ýönelişleriň emele gelmegine esas döretdi. Hudaýlara ýetmek ýollary hemmeler üçin

*«Özüňe azar
ýetmesin diýseň,
özgelere azar
berme, başgalara
azar berseň,
özüň hem azar
çekersiň. Hirsu
hawas ähli
bagtsyzlyklaryň
sebäpçisidir.*

Budda

*Daşkentdäki
Budda
ybadathanasy*

*Budda ruhanylar
bilen.
Faýazdepe.
Mil. I — II-asyrlar.*

*Kemçiligi we
nogsanlaryňy
görkezip,
seni käýän
danyşmendiň
eteginden
mäkäm tut.
Sebäbi, ol beýik
ynsan hazyna
eltýän ýolbaşça
meňzeyär we
sen hiç kem
bolmarsyň.*

Budda

mümkin bolany sebäpli «mahaýana» ýönelişi «uly araba» adyny alypdyr.

Dzen buddizm V-VI asyrlarda Hytaýda peýda bolan mahaýana ýönelişindäki mekdeplerinden biridir. Ony esaslandyran legendar monah Bodhidharma hasaplanýar. «Dzen» (latynça – meditasiýa, pikiri jemlemek, üns bilen pikir ýöretmek) buddizmiň esasy aýratynlyklary şundan ybarat, ýagny onda nazaryýetden görä amalyýete, dini öwüt we kada-kanunlary ýat tutmagyň ýerine pikir ýöretmäge aýratyn üns berlen.

Dzen buddistler fiziki zähmet çekmäge, sungat görnüşi bilen meşgullanmaga uly üns berýärler. Dzen buddizmde daşky älemden üzülip, ebedi aladalardan daşlaşmaga we pikiri bir nokada jemlemäge aýratyn üns berilýär.

Häzir dünýä boýunça dzen buddistler 10 milliondan artyk, olaryň 85 göterimi Ýaponiýada ýaşaýar. Ýaponiýada dzen ybadathanalary dini, syýasy we medeni merkeze öwrülip, ýaşlaryň aňyna, ýaşayyş tärine, işine uly täsir edýär. Aýratynam, dzen sungaty Hytaý we Ýaponiýa medeniýetiniň däplerinden birine öwrülen.

Lamaizm (tibetçe – iň beýik) VII-XIV asyrlarda Tibetde mahaýana ýönelişiniň täsirinde emele gelen. «Kangýur» we «Tengýur»da beýan edilen ähli kada-kanunlar we talaplar lamaizm ygtykadynyň esasyny düzýär. Lamaizm taglymatyna görä, adam diňe lamalaryň kömeginde goldaw tapýar, günälerden päklenýär, olaryň kömegisiz ýönekeý adamlar jennete düşüp bilmeýärler.

Buddanyň Ýer ýüzüne ýene gaýtmagy we dünýäde adalat ornaşdyrmagyna ynam lamaizm taglymatynda möhüm orun eýeleýär. Hudaýlaryň Ýerdäki wekili hasaplanýan lamalara we dünýewi häkimiýete sözsüz

boýun egmek, ybadat we döp-dessurlary dababaraly geçirmek, mukaddes kitaplaryň düşündirişini teatrlaşdyrylan tomaşalarda görkezmek lamaizme mahsus aýratynlyk hasaplanýar. Adam öldürmek, ogurlyk, ýalançylyk, töhmet, gybat, biderek geplemek, açgözlük, kine saklamak, azgynlyk etmek lamaizmde-de agyr günä hasaplanýar.

«Lamaizm» tibetlileriň esasy dini hasaplanýar. Tibetde 3000-den artyk butparazlyk ybadathanalary bar. Şonuň ýaly-da, lamaizm Russiýanyň Burýatiýa, Tuwa, Altaý ýaly çäklerinde hem giň ýaýran.

Neobuddizm XX asyryň 40–50-nji ýyllaryndan başlap giň ýaýrap başlan akym bolup, Birma, Taýland, Laos, Wýetnam ýerli intelligentleriniň azatlyk we milli galkynyş hereketi bilen baglydyr. Onuň esasynda täze zaman talabyna jogap berip bilýän ýaradyjy taglymlary wagyz etmek ýaly meseleler ýatýar. Akyl-parasatyň ähmiýetsizligi, diniň mätäçligi ykrar edilip, butparazlyk taglymlaryny düşündürmekde biliş nazaryýeti usullaryndan peýdalanylýar. Milli azatlyk göreşinde işeňňir gatnaşan neobuddizm akymy dini-özürtmeçilik hereketiniň güýçlenmegine uly täsir edipdir.

Dalay-lama

Lamaizmiň oliy dini ýolbaşçysy Dalay-lama (tibetçe – «deňiz ýaly beýik lama») doglan jandarlaryň iň beýigi, «bodhisattwa»nyň Ýerdäki görnüşi, diri hudaý hasaplanýar.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Butparazlygyň esasy çeşmesiniň atlandyrylyşy «Tipitaka» nähili manyny aňladýar?
2. Butparazlyk taglymatyndaky akymalaryň umumy we özboluşly taraplary nämelerden ybaratdygyny aýdyň.
3. «Adam özboluşly jandat bolup dogulýar, özüni-özi heläk edýär ýa-da halas edýär». Şu tekstäki «özüni-özi heläk edýär» diýen jümlä durmuşdan mysallar getiriň.

10-§ HRISTIANLYK

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Hristianlyk dini barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Halkymyza mahsus bolan dini bagrygiňlik gymmatlygy diýende nämäni düşünýärsiňiz? Pikiriňizi mysallar bilen düşündiriň.
3. Şu teksti okaň we «etnik sabyr-takat», «bagrygiňlik» düşüňjeleri halkymyzyň durmuşynda nähili orun tutýandygyny düşündirjek boluň.
«Etnik sabyr-takat, bagrygiňlik durmuşyň tupanlaryndan aman galmak we ösmek üçin zerur tebigy normalara öwrüldi» (Islam Karimow).

Isa Masih

EMELE GELŞI

Milady I asyrda Palestinada emele gelen hristianlyk dinine uýýanlar sany boýunça dünýäde birinji orunda durýar, Ýer ýüzüniň ilatynyň baryp 2 milliarddan gowragy bu dine uýýar. Şonuň üçin hem hristianlyk dünýä dini hökmünde ykrar edilýär.

Hristianlyk taglymatynyň peýda bolmagy Isa Masihiň şahsy bilen bagly. Isanyň şahsy barada ylymda mifologik we taryhy çemeleşmeler bar.

Mifologik çemeleşme tarapdarlary ylym Isa Masihiň taryhy şahsdygy barada ynamly maglumata eýe däl, diýip hasaplaýarlar. Olar hristianlygyň Palestinadan daşarda emele gelendigini nygtaýarlar. Şonuň ýaly-da, Isa Masih baradaky rowaýatlar Gündogarda ýaşran asotirlerdäki hudaýlaryň aradan çykyp, dirilmegine meňzeşini, Injilde gapma-garşylyklar we dürlüçe düşündirişler bardygyny munuň subudy diýip getirýärler.

Taryhy çemeleşme wekilleri bolsa Isa Masihi hristianlyk taglymaty esaslaryny şekillendiren, täze dini wagyz eden taryhy şahs, diýip hasaplaýarlar. Olar bu hakda maglumat beriji ençeme taryhy çeşmelere daýanýarlar. Meselem, şeýle çeşmeleriň biri Iosif Flawiý «Gadymyýetler» eseriniň Rim prokuratory Pontiy Pilata bagyşlanan babynda Isa täze ygtykady wagyz edendigi we oňa köpçülik musaýylar we grekler eýerendigi ýazylan. Isanyň saparlary dowamynda köp adamlar oňa şagirt bolýarlar. Olary haworiýler (grekçe «apostol» — «kömekçi») diýip atlandyrypdyrlar.

Hristianlyk taglymatyna görä, Isanyň çagyryşy aglaba hökümdarlary, taýpa serdarlary we musaýy ruhanylary tarapyndan yzarlama duçar bolupdyr. Şagirdlerinden biri Iuda Iskariotiň dönükligi netijesinde Isa Masihi 33 ýaşynda pitneçilikde günälenýär. Hristianlyk

Isa Masihi baradaky maglumatlar, esasan, dini çeşmelerde gelyär. Isanyň adyna goşulýan Masihi sözi gadymy musaýy dili — ibriýdäki «moşiah» sözünden alnan bolup, «sypalan» ýa-da «sylan» manylaryny berýär.

Isa Masihi we onuň 12 haworiý şagirtleri

çeşmelerine görä, Isa ruhanylaryň talabyna görä Golgofa depesinde halkyň gözünüň önünde haça çüýlenýär. Onuň taglymaty haworiýlar tarapyndan dowam etdirilýär we köp adamlar hristian dinine çekilýär. Hökümdar gat-laklar öz häkimiýetini berkitmek maksadynda hristian-lyk dinini kabul edýärler.

MERKEZI AZIÝADA IRKI HRISTIANLAR

Hristianlyk Merkezi Aziýa, hususan-da, Özbegis-tanyň çäğine iki ýol bilen girip gelipdir. Birinjisi, hris-tian missionerleriniň wagyz edijilik hereketi bolsa, ikin-jisi, sebitiň Russiýa tarapyndan basyp alynmagy we hristian dinine uýýan ilatyň köp göçüp gelmegidir.

III-V asyrlarda hristianlyk göçme türki taýpalar yňarasynda-da meşhur bolupdyr. Olary bu dine ýepis-kop Iliýa çagyrypdyr — ol «türkiler apostoly» adyna sezewar bolupdyr.

Hristianlygyň Eýranda, soňluk bilen Merkezi Aziýa-da ýaýramagy bu din wekilleriniň ilki Wizantiýa, soň

Merw

DÖREDIJILIKLI IŞ

Teksti okaň we orta asyrlarda dini bagrygıňlik düşüňjesi barada pikir bil-diriň.

Hristianlar musulman döwletlerinde tebiblik bilen meşgullanyp, ýokary wezipelerde-de işläpdirler. Meşhur hristian tebib Ali ibn Sahl Rabbai 808-nji ýylda doglan, atasy Merw häkiminiň kätibidi. Rabbai filosof we matematik hem bolup, Platonyň «Almagest» eserini grekçeden terjime edipdir. Şundan soň oňa «Rabbaiy» — mugallym diýen dereje berlen.

Arap geografy al-Kindiy

bolsa Sasany hökümdarlary tarapyndan basyş astynda alynmagy bilen bagly.

Merwde IV asyryň başlarynda ýepiskoplyk, V asyryň başynda bolsa mitropoliýa döredýär. Dürli ybadathana we monastyrlar mitropoliýanyň ýakyn we uzak çäklerinde öz işini hiç hili garşylyklara duçar bolman dowam etdirýär.

Mitropoliýalar. Gadymky Sogdda hristianlyk wekilleri özleriniň dinlerine garşylyklarsyz uýupdyrlar we dini dessurlaryny erkin amala aşyrypdyrlar. Bu bolsa şu sebitde ýerli ilata dini ygtykat azatlyklary döredilendigini görkezýär. Meselem, bu döwürde Urgutda hristianlar buthanasy, zarduştylar we buddistler ybadathanalary iş alyp barypdyr.

VIII asyrda Mawerannahr arap halyfaty düzüminde bolan döwürde musulman jemgyýetinde hristianlar başga din wekillerine garanda köpräk ýeňilliklere eýe bolup, ýokary wezipelerde iş alyp barypdyrlar.

X asyryň ortalarynda Merkezi Aziýada yslam dini giň ýaýran bolsa-da, Urgutdaky hristianlyk buthanasy şu derejede ösüp, arap geograpy Abu Muhammet Kasym ibn Hawkal ony ýere we dürli hususy eýeçilik şekillerine eýe uly monastyr hökmünde taryplaýar.

Emir Temur döwletinde-de dini bagrygiňlik gurşawy saklanyp galypdyr. Kastiliýa ilçisiniň şaýatlyk etmegine görä, Samarkantda dürli din wekilleri ýaşapdyr. Jyzzak

*Russiýa,
1930-njy ýyllar*

*Ogurlyk etme,
öz elleriň bilen
peýdaly zähmet
çek we mätäçlere
kömek ber.*

Bibliýa

XX asyryň ikinji ýarymynda Samarkandyň Registan meýdanynda alnyp barylýan arheologik barlaglar netijesinde hristian döpleri esasynda jaýlanan birnäçe gubur tapyldy. Pasdargomda arheologlar agaçdan ýasalan tabutda geýimleri we altyn haky bilen jaýlanan meýidi tapypdyrlar.

welaýatynda — Winkerd çägendäki gowagyň diwarlaryndan hristianlyk taryhyna degişli Isa Masihiň ýaşlygy aňladylan suratlar tapylan.

XIX asyrdan hristianlaryň Türküstan demirgazyk çäkleriga girip gelmegi Patyşa Russiýasy tarapyndan ölkäniň basyp alynmagy bilen bagly. Harby goşun düzüminde ruhanlylar hem bolupdyr. Esgerleriň dini zerurlyklaryny kanagatlandyrmak maksadynda göçme ybadathanalar döredilipdir. 1850-nji ýylda Kopalda birinji hemişelik ybadathana gurlupdyr. 1871-nji ýylda rus imperatorynyň Daşkent we Türküstan ýeparhiýasyny guramak baradaky Permany ygylan edilipdir. Deslapky buthanalaryň aglabasy sada bolupdyr we jaňlary-da bolmandyr. Hristianlaryň köpelmegi XIX asyryň ahylaryndan başlap birnäçe şol döwür häzirki zaman buthanalaryndan galmaýan desgalaryň gurulmagyna getirdi.

1917-nji ýyldan soň buthanalaryň emläginiň konfiskasiýa edilmegi

Merkezi Aziýa katolik we protestant ýönelişi wekilleriniň girip gelmegine birinji jahan urşunda ýesir düşen nemes, polýak, eston, şwed, litwa, latyş we başga ýewropaly esgerleriň Türküstan ölkesine sürgün edilmege sebäp boldy. Bu, öz nobatynda, ýewropaly ýesirleriň arasynda dini obşinalar gurulmagyna hem-de buthanalar

TARYHA NAZAR

SSSR-de 1920-1930-njy ýyllarda ähli diýen ýaly katolik ybadathanalary ýapyldy. 1930-njy ýylda Lýuteran protestant buthanasynyň işi çäklendirildi. Hristian buthanasyna degişli gymmatlyklar depelendi.

1917-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda II Bütün Russiýa sýezdinde ýer barada dekret kabul edilýär. Oňa görä buthana degişli ýerler konfiskasiýa edildi.

peýda bolmagyna getirdi. Daşkentde birinji katolik buthanasy 1917-nji ýylda gurlup tamamlandy.

Sowet hökümetiniň dine we dindarlara görä rehim-siz gatnaşygy başga din wekillerini hem çetläp geçmedi. 1920-nji ýylda birinji bolup Rus prawoslaw buthanasyna garşy hüjüm başlandy. Müňlerçe prawoslaw ruhanylary atyldy, tussag edildi we sürgün edildi. Dini gullukçylar we monahlar berk garşylyga duçar boldular. Köp ybadathanalar ýok edildi ýa-da ýapyldy. Uly mukdardaky ikonalar we buthana kitaplary ýandyryldy.

1920–1930-njy ýyllarda ähli diýen ýaly katolik ybadathanalar ýapyldy. 1930-njy ýylda SSSR-de Lýuteran protestant buthanasynyň işi çäklendirildi. Hristian buthanasyna degişli gymmatlyklar elinden alyndy. 1931-nji ýylda XV asyra degişli Gutenberg Bibliýasy sowet hökümeti tarapyndan londonly aukسیونça satyp goýberildi. Şu Bibliýa Iogann Gutenberg tarapyndan 1450-nji ýylda 180 nusgada çap edilen bolup, ondan diňe 47 nusgasy saklanyp galypdy.

Ybadathanalaryň bozulmagy

*Moskwa,
Isa Masih
ybadathanasynyň
partladylmagy,
1931-nji ýyl.*

Iogann Gutenberg

1

XX asyryň ortalary

2

XX asyryň ahryry

3

XX asyryň başlary

4

XX asyryň ahryry

Ikinji jahan urşundaky ýagdaýy hasaba alyp, sowet hökümeti 1943-nji ýylda Içeri işler ministriliginiň ýanyn-da Rus prawoslaw buthanasy işleri wekilligi, 1944-nji ýylda ähli dinler üçin jogapkär Din işleri boýunça wekillik döredildi. Russiýanyň çägendäki buthanalar we ybadathanalar Sinad (prawoslaw buthanasynyň dolandyryş organyna) gaýtaryldy. Ýöne bu mesele uzaga çekmedi — uruş gutarmagy bilen sowet hökümetiniň dindarlara basyşy ýene-de ýitileşdi. Dindarlary represiya etmek we dine garşy wagyz gaýtadan dikeldildi. Gaýtaryp alnan çäklerdäki dindarlar we ruhanýlar gadagan edilip başlandy. «Din tirýekdir» diýen taglym ýene gaýtadan dikeldildi.

Garaşsyzlyk sebäpli Özbegistanda dürli dinlere deňişli gymmatlyklary goralyp, ähli raýatlara öz ygtykadyňy amala aşyrmak üçin zerur şertler döredip berildi. Şol sanda, 1995-nji ýylyň oktýabr aýynda Daşkent şäherinde «Bir asmanyň astynda» şygary bilen halkara musulman-hristian konferensiýast geçirildi.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Berlen teksti okaň. Dini bagrygiňlik düşünjesi barada pikir bildiriň.
2. Berlen suratlara düşündiriş beriň. 1 bilen 2, 3 bilen 4-nji suratlaryň arasynda nähili umumylyk bar?
3. 2-nji we 4-nji suratlary Özbegistan Respublikasynyň Konstitusiyasynyň 4-nji, 31-nji. 49-njy maddalary bilen baglap düşündiriň.

11-12-§ HRISTIANLYK TAGLYMATY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Hristianlyk dininiň dünýä boýunça ýaýraýşsnyň kartasyny çyzyň.
2. Hristianlyk ilki başda haýsy çäklerde ýaýrapdyr?
3. Onuň dünýä dinine öwrülmeğindäki taryhy şertleri anyklaň.
4. Hristianlykda deslapky bölüniş haçan boldy, onuň taryhy sebäpleri nämededir?

MUKADDES ÇEŞMELERI WE DESSURLARY

Hristiançylygyň mukaddes çeşmesi «Gadymky Ahd» we «Täze Ahd» diýip atlandyrylýan iki bölümden düzülen «Bibliýa» (grekçe — «kitaplar») hasaplanýar.

«Gadymky Ahd» «Tawrot», «Zabur» we başga bir näçe kitaplary we senalary öz içine alyp, umumy hasapda 39 kitap, ýagny bölümden ybarat.

«Bibliýa»da ýazylmagyna görä, Isa Masih öz çagyryşlarynda halky ýakynlaşyp gelýän ahyrzamandan duýdurmak üçin Hudaý tarapyndan iberilendigini nygtaýar. Günälerden saklanyp, toba etmek we dogry ýola girmäge çagyryýar. Ol dürli täsinlikleri görkezip, adamlary bejerýär.

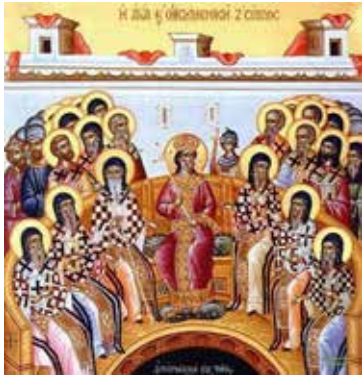
Milady IV asyrdan başlap hristianlyk buthanasy ýokary gatlak ruhanylary wagtal-wagtal bilen Bütin

«Bibliýa»

Milady 313-nji ýylda imperator Konstantin ýepiskoplara Isanyň öwütlerini toplamak we kitap halatyna getirmegi buýurdy. Kitap halatyndaky hristianlyk taryhy açyp görkezilen «Täze Ahd» Konstantin aradan çykansoň Karfagen ýygnağynda tassyklandy.

Ilkinji Bütün Jahan Sobory 325-nji ýylda Nikeýa şäherinde geçirilip, onda ygtykat timsaly diýip atlandyrylan hristianlyk taglymatynyň esasyny düzýän baş dogmalar topary kabul edildi. Mukaddes kitap Mukaddes rowaýatlar (Papalaryň hatlary we hristian soborlarynyň kararlary) bilen doldurylýar.

Günbatar Rimiň ýykylmagy

Jahan Soborlaryna ýygnap durýar. Beýle ýygnajlarda dini taglymat ulgamy işlenip taýýarlandy we tassyklandy. Hristianlykdaky kanunçylyk normalary we ybadatlary alyp barmagyň kadalary şekillendi, ýerese garşy göreşmegiň usullary kesgitlendi.

Hristianlyk taglymatyna görä ençeme dessurlarda Mukaddes Ruh gatnaşýar we hut şu sebäpli olar syrly diýip atlandyrylýar. Beýle dessurlara çokunmak (hristianlyk dinine girizmek), ýewharistiýa (çörek we wino iýmek), ruhanylyk derejesini bermek, toba etmek, miro çalmak, ýeleý ýagyny çalmak, nika girýär.

TARYHA NAZAR

Günbatar Rim Imperiýasy ýykylansoň (476-njy ýylda), Rimdäki dünýewi häkimiýet buthananyň eline geçýär. Edil şu wagtdan başlap Rim ýepiskopy Rim Papasy derejesini aldy.

Imperiýanyň gündogar bölegi Wizantiýada bolsa güýçli imperator häkimiýetiniň saklanyp galandygy sebäpli buthana imperatora boýun egdirildi. Netijede Rim buthanasy Konstantinopol buthanasyny özüne boýun egdirip bilmedi. Hristian buthanasynyň katolik we prawoslaw buthanalaryna bölünip gitmegi Rim Papasynyň we Konstantinopol patriarhynyň hristian äleminde öňdebaryjylyk üçin alyp baran bäsdeşligi netijesinde bolup geçdi.

HRISTIANLYK ÝÖNELIŞLERI

1054-nji ýylda hristianlyk çäginde bölünme bolmagy netijesinde **prawoslaw** (Gündogar hristianlyk) we **katolik** (Günbatar hristianlyk) buthanalary emele geldi.

Taryhy taýdan hristianlygyň gündogar ýönelişi hökmünde şekillenen **prawoslawlyk** esasan Gündogar Ýewropa, Ýakyn Gündogar we Balkan ýarymadasy ýurtlarynda ýaýrapdyr.

Prawoslawlyk taglymaty esaslaryny Mukaddes kitap (Bibliýa) we Mukaddes rowaýatlar düzýär. Prawoslawlykda syrly dessurlar möhüm orun eýeleýär. Buthana taglymatyna görä, olar dowamynda Hudaý tarapyndan

*Dürlüçe
ýalňyşmak
mümkün, emma
dogry ýol bolsa
bir. Şu sebäpli-
de dogry ýoldan
görä ýalňyşmak
aňsat; nyşana
degmekden görä
degmezlik gowý.*

Aristotel

Nikeýada we Konstantinopolda geçirilen Bütin Jahan Soborlarynda kabul edilen «Ygtykat tymsalynda» hristianlygyň taglymat esaslary 12 bentde kesgitlendi, bular:

- 1. Älemi ýaradan ýeke-täk Ata-Hudaý — Mukaddes Üçlügiň birinji yüzi barada;*
- 2. Ogul-Hudaý, ýagny Isa Masihe ynanmak barada;*
- 3. Ylahy jebislik, ýagny Isa Hudaý bolmak bilen, boý Bibi Meryemden doglan we adam keşbine girenligi barada;*
- 4. Günäler geçirilmegi — Isanyň çeken azaplary we ölümi sebäpli Hudaý tarapyndan adamzadyň ähli günäleri geçilmegi barada;*
- 5. Isanyň gaýtadan direlenligi barada;*
- 6. Isanyň asmana göterilmegi barada;*
- 7. Isanyň geljekde ikinji gezek ýere gaýdyşy barada;*
- 8. Mukaddes Ruha ynanmak barada;*
- 9. Buthana ýeke-täk, mukaddes, haworiýler (apostollar) buthanasy hökmünde gatnaşykda bolmak barada;*
- 10. Çökündürmek syrly dessurynyň günälerden azat etmegi barada;*
- 11. Ölenleriň köpçülikleýin direlmegi barada;*
- 12. Ebedi ýaşayyş barada.*

TARYHA NAZAR

Katoliklik taryhynda XI — XIII asyrlardaky haçly ýörüşler, «Hudaýyň tabydy» we Mukaddes Ýeri, ýagny Palestina çägin, «gaýrydin»lerden azat etmäge çagyryşlar bolupdyr. Din, ygtykat baýdagy astynda edilen bu hereketler aslynda Papalaryň täsirini berkitmek we giňeltmek hem-de baýlyk artdyrmak maksadynda guralan.

Prawoslaw haçy

Katolik haçy

aýratyn sogaplar ýazylýar. Buthana ýedi syrly dessuryň ählisini ykrar edýär. Beýik baýramlaryň içinde Pasha birinji orny eýeleýär.

Prawoslaw buthanasy baýramlara we oraza tutulmagyna uly üns berýär. Adatda uly buthana baýramlarynyň öňüsyraýynda oraza tutulýar. Onuň manysy adam ruhunyň päklenmegi we täzelenmegi, dini durmuşdaky möhüm hadysa taýýarlanmakdan ybarat.

Katoliklik hristianlyk dininiň iň iri ýönelişi hasaplanýar. «Katolik» sözi bütin jahan, bütin dünýä (umumy, dünýewi) diýen mana eýe. Bu ýöneliş esasan Günbatarda, Günorta-Günbatarda we Merkezi Ýewropada, Baltikboýunda, Ukrainada we Belarusyň günbatar çäklerinde, Latyn Amerikasýnda we ABŞ-da ýaýran.

Katoliklik hristian dininiň ýönelişi hökmünde onuň esasy dünýägaraýyşlaryny we dessurlaryny ykrar etmegi bilen birlikde, taglymaty, dessurlary amala aşyrmakda, emele gelmeğinde özboluşly aýratynlyklara eýe. Katolik taglymatynyň esasyny hristianlykda ykrar edilen Mukaddes kitap — Bibliýa we Mukaddes rowaýatlar düzýär.

Katolik Buthanasy Guramasy çynlakaý merkezleşenligi bilen tapawutlanýar. Rim Papasy bu Buthananyň ýolbaşçysy hasaplanýar. Ol din we ahlak mese-

*Prawoslaw,
katolik, we
protestant
buthanasy
ruhanylary*

leleri boýunça düzgünleri kesgitleýär. Onuň häkimiýeti Bütün Jahan Soborlaryndan ýokary durýar. Katolik taglymatyna görä, Buthana günäleri geçmek, ötüň bermek hukugyna eýe. Bu hukuk indulgensiýalar baradaky taglymatyň, ýagny puluň öwezine ýa-da buthananyň öňündäki hyzmatlary üçin günäleri bagyşlamanyň emele gelmegine sebäp bolupdyr.

Katolikçilikde 1870-nji ýylda Watikanda geçirilen 1-nji soborda kabul edilen Papanyň begünäligi baradaky garaýyşlar bar. Papany kardinallar ýygnagy (kollegiýasy) saýlaýar.

Pasha bişirmeleri

DÖREDIJILIKLI IŞ

1. Teksti okaň. Berlen taryhy waka esasynda protestantlaryň talaplarynyň nämäden ybaratdygy boýunça pikir bildiriň.

Praga uniwersitetiniň professory Ýan Gus (1369-1415) J. Wiklif taglymlaryndan täsirlenip, buthana baýlyklaryndan geçmelidigini wagyz etdi. Buthana uly girdeji getirýän we, Ýan Gusuň pikirine görä, dindarlaryň aňyny bozýan indulgensiýalaryň satylmagyna garşy çykdy. Bu garaýyşlary üçin ol 1415-nji ýylda Konstans soborynyň kararyna görä oda ýakylýar.

Prawoslaw buthanaŭ. Italiya

M. Lúter buthana gapylaryna 95 esasy kakyp goýdy

Protestantlyk Ýewropa ýurtlarynda katolikçilikde geçýän proseslere garşy gönükdirilen reformasiýa hereketi netijesinde emele gelipdir. Reformatorlar katolikçilik amallaryny Injil ideallaryndan gaýtmak diýip düşündirýärler. Oksford uniwersitetiniň professory J. Wiklif (1320-1384) Rim Papasynyň Angliýadan alynýan salgytlaryna garşy çykdy, iňlis buthanasynyň raýatlar işleri boýunça Angliýa korolyna boýun egmelidigi we Mukaddes kitabyň buthana rowaýatlaryndan üstünligi baradaky taglymlaryny öňe sürdi. Bu taglymlary iňlis garyp ruhanylary goldadylar.

Protestantlyk dünýewi adamlary ruhanylardan tapawutlandyрмаýar, bu taglymata görä, ähli dindarlary ruhanydyr. Syrly dessurlardan diňe çokundyrmak we çörek bilen garbanmagy ykrar edýär. Dindarlary Rim Papasyna boýun egmeýärler. Ybadat öwüt okamak, bileleşip ybadat etmek we dini aýdymlary (psalomlar) aýtmakdan ybarat.

Protestantlar Bibi Merýemiň ylahydygyny ykrar etmeýärler, terkidünýälik, bäbekleri çokundyrmak, ruhanylary geýýän geýimleri, ikonalary ret edýärler.

Ýan Gus ýakylandan ýüz ýyl soň Germaniýada Wittenberg uniwersitetiniň professory Martin Lúter (1483-1546) Protestantlar Buthana esaslaryny döretdi. Ol hem indulgensiýanyň satylmagyny tankyt edýär. M.Lúter dini-ahlak taýdan zähmeti gadyrlamalydygy taglymyny öňe sürdi. Lúteriň pikiriçe, adam bilen Hudaýyň arasynda gönüden-göni aragatnaşyk bolmagy mümkin.

Lúteriň taglymaty protestantlykdaky ýönelişlerden biri — lúterançylygy esaslandyrdy. Bu taglymata görä, adamlary wyždanyny we toba-tagsyryny aňly ýagdaýda we zygider gözegçilik etmeli. M. Lúter toba-tagsyr uzak dowam edýän prosesdigini belleýär. Lúteranlaryň

taglymatyna görä, Papa özi buýran ýa-da buthananyň düzgünnamasynda bellenen jezalardan azat etmegi mümkin, emma buthana adamy hudaýyň jezasyndan azat edip bilmeýär diýip hasaplanýar.

Indulgensiýalary satyn almagyň peýdasyzdygyny M. Lýuter şeýle esaslandyrýar: «Hudaý tüýs ýürekden toba edýänleriň günäsini geçýär, ebedi gynaglardan azat edýär, ähli bendeler Papanyň ýarlygy bolmasa-da mundan umyt etmekleri mümkin». Lýuterançylyk Germaniýada, Daniýada, Norwegiýada, ABŞ-da ýaýran. Hristianlykda bu ýönelişlerden daşary kalwinizm, preswiterianlar, anglikan buthanasy, baptizm, anabaptizm, mennonitler, unitarizm, metodistler, kwakerler, ýátidesýatnikler, adwentistlik ýönelişleri bar.

Bu günki günde hristianlyk ýönelişlerinden ýurdumyza prawoslaw, katolik, ermeni apostol, nemes ýewangel-lýuteran, ýewangel hristian-baptistler, ýedinji gün hristian adwentistleri, koreýs protestant, doly injilçi, «Golos Božiy» ýaly buthanalary sanawdan geçen.

Olar ýurdumyza kabul edilen «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunyň talaplaryna amal etmekleri hökmanlygy-da bellendir.

*Rim Papasy
Fransisk II*

*Katolik buthanasy,
Smolensk*

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Hristian buthanasynyň prawoslawa we katolikçilige bölünmeginiň sebäpleri nämede?
2. Hristiançylykdaky bölünmäniň sebäplerini ara alyp maslahatlaşyň.
3. Katolik we prawoslaw taglymatlaryndaky ýakyn we tapawutly taraplar barada deňeşdirme görkezmeli slaýd taýýarlaň (MS Power Point).
4. Özbegistandaky hristian dini guramalary barada nämeleri bilýärsiňiz?

13-§ MERKEZI AZIÝADA YSLAM

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Yslam dini peýda bolmagy barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Yslam dini ilki haýsy çäklerde ýaýrapdyr?
3. Yslamyň dünýä dinine öwrülmegindäki taryhy şertleri anyklaň.
4. Yslam dininde deslapky bölüniş haçan bolupdyr, onuň taryhy sebäpleri nämededi?
5. Arabystanyň taryhynda haýsy döwre «Nadanlyk döwri» diýlipdir?

*Daşkentdäki
Osman Muşafiniň
waragy*

YSLAM DININIŇ MERKEZI AZIÝA GIRIP GELMEGI

Pygamber Muhammet (s.a.w.) aradan çykandan soň ol adamyň iň ýakyn dowamçylary Abu Bekr (632-634), Umar ibn Hattab (634-644), Osman ibn Affon (644-656) we Ali ibn Abu Talyb (656-661) (r.a.)lar musulmanlar köpçüligine ýolbaşçylyk etdiler. Bu döwür yslam taryhynda «Hulofoi-roşidin» (Dogry ýoldaky orunbasarlar) döwri diýip atlandyrylýar.

Osman ibn Affon (r.a.) döwrüne gelip musulmanlar häzirki Türkmenistanyň çäklerine girdiler. Ýuwaş-ýuwaşdan arap-musulman goşunlary Horasany we Mawerannahyň çäklerini eýeläp, yslam dinini ýaýradyp başladylar. Ýöne arablar eýelän ýerleriň ilaty

Yslam taglymatyna görä, Muhammet pygamberiň ady tutulanda oňa hormat edip «sallallohu alayhi wesallam» (gysgaça: s.a.w.: «oňa Allanyň rehmeti we salamy bolsun») ýa-da «alayhis-salom» (gysgaça: a.s.: «oňa salam bolsun») jümlesini aýtmaly hasaplanýandygy üçin yslam taryhyna deňişli edebiýatlarda s.a.w. ýa-da a.s. gysgaldylmasy ulanylýar.

birbada musulmanlarga öwrülmediler. Merkezi Aziýada diňe IX asyryň ortalaryna gelip, ýagny Mawerannahr eýelenenden bir ýarym asyr geçensoň, yslam ýerli ilatyň esasy dini ygtykadyna öwrüldi.

Merkezi Aziýa yslam dininiň girip gelmegi bilen sebitde sosial-ruhy pudak ösüp başlady. Ülkede ykdysady ösüş gazanyldy, dünýewi we dini ylymlar çalt depginler bilen ösdi.

Özbekistanyň çäginde yslam dininiň sünnülik ýönelişi, hususan-da, Hanafy (Imam A'zam) mezhebi berkarar bolýar.

ÖZBEGISTANDA YSLAM ÇEŞMELERINIŇ ÖWRENILIŞI

Yslam dininiň esasy çeşmesi bolan Gurhany kerim garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap özbek alymlary we dini ulamalary tarapyndan öwrenilip başlandy. Meselem, ol çaltlyk bilen özbek diline terjime edildi we çap edildi.

Gurhany kerimiň ilkinji gezek doly ýagdaýda häzirki zaman özbek dilindäki terjimesi Alauddin Mansur tarapyndan amala aşyryldy. Şu terjime 1990-1992-nji ýyllarda «(Şark Gündogar) ýyldyzy» žurnalynda yglan edilen bolsa, 1992-nji ýylda aýratyn kitap şeklinde köp nusgada neşir edildi.

1991-nji ýyldan başlap Şaýh Muhammet Sadyk Muhammet Ýusup (1952-2015) tarapyndan ýazylan «Düşündirişi Hilal» atly terjime-düşündirişini ilki 27, 28, 29, 30-njy paralary neşir edildi. Şu düşündiriş häzirki zaman özbek dilindäki giň düşündirişlere baý eserlerden birididigini bellemek gerek. Şu düşündiriş 2005-nji ýylda alty jiltde doly neşir edildi, soňra onuň düzedilen we üsti ýetirilen neşiri 2011-nji 2016-njy ýyllarda alty gezek gaýtadan çap edildi.

TARYHA NAZAR

Abu Bekr Siddik (632-634) döwründe Gurhan ilkinji gezek sahypalarda jemlendi. Halyf Osman ibn Affon (642-654) döwründe Gurhan ikinji gezek jemlenip, kitap halatyna getirildi. Bu wezipe Abu Bekr Siddik döwründen terjibä eýe bolan sahoba — Zaýd ibn Sobit tarapyndan amala aşyryldy. Ýeke-täk Mus'hafdan birnäçe nusga göçürildi we her bir sebite bir sanydan iberildi.

Käbäniň gadymy we häzirki görnüşi

Hadys — *Yslam dininiň Gurhany kerimden soňky orunda durýan mukaddes çeşmesi.*

2013-2014-nji ýyllarda düşündirişiň 1-nji we 2-nji juzlary rus diline-de terjime edilip, çapdan çykdy.

Şaýh Abduleziz Mansur tarapyndan amala aşyrylan Gurhany kerim manylarynyň terjimesi we düşündirişi «Daşkent yslam uniwersiteti» neşirýat-çaphana birleşmesi tarapyndan 2001, 2004, 2006, 2007, 2009, 2012, 2014, 2016-njy ýyllarda gaýta-gaýta neşir edildi. Şu eseriň başga terjime-düşündirişlerden özboluşlylygy, onda Gurhany kerimiň manylarynyň arapça tekstiň töwereginde özbek okyjysyna öz ene dilinde rowan we düşnükli edip, diňe gerekli düşündirişler bilen çäklenip, jümleleriň täsirliligine uly üns bermek bilen hödürlenenligindedir.

Şamsiddinhan Babahanow tarapyndan taýýarlanan Gurhany kerimiň 30-njy bölümüne edilen terjime garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda halkymyz eline ýetip bardy. Onda adamlara gowy tanyş bolan we köp okalýan süreleriň barlygy hasaba alnyp 30-njy bölümüň araby teksti hem berlen.

Daşkent Döwlet Gündogarşynaslyk Instituty Abu Reýhan Biruny adyndaky Gündogar golýazmalary merkezinde professor Mutallib Usmanow jogapkär redaktorlygynda Gurhany kerimiň on baş bölümüniň («Fotiha» süresinden «Isra» süresine çenli) akademik terjimesi taýýarlanyp neşir edilen. Onda Gurhany kerimiň ýazylan döwrüniň taryhy hem gysgaça açyp görkezilen.

DÖREDIJILIKLI IŞ

Şu teksti okaň. Tekstdäki «öz nebsiniň bahyllygy» diýen jümläni nähili düşündiňiz? Nebsiň bahyllygyndan nähili saklanmak mümkin diýip oýlaýarsyňyz?

«Kimki öz nebsiniň bahyllygyndan saklanyp bilse, bes, ana şolar goldaw tapýan ynsanlardyr.»

Haşr süresi, 9-aýat

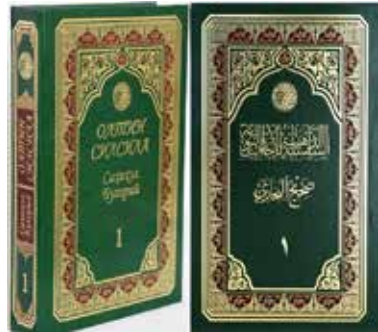

Müfti Usmanhan Alimow tarapyndan hem häzire çenli Gurhany kerimiň on baş bölümi düşündirilip çap edildi. «Tasfiri Irfon»yň başga düşündirişlerden tapawutlanýan aýratynlyklary, onda aýatlaryň manysy döwürdeşlerimiz üçin düşnükli, sada we rowan bolmaga hereket edilenligindedir.

Hadysy şerifleri Özbekistanda öwrenmek XX asyryň ortalaryndan ýaýrady. 1968-nji ýyldan çap edilip başlan «Sowet Gündogary musulmanlary» žurnalynyň sahypalarynda muhaddisler we hadyslar baradaky käbir makalalar berilýärdi. Garaşsyzlyk döwründe bu žurnal «Mawerannahr musulmanlary» we soňluk bilen «Hidaýat» ady bilen çap edilip başlady. Žurnal häzir ki günde-de öz sahypalarynda hadyslara we muhaddislere degişli makalalary yzygider berýär.

Garaşsyzlyk döwründe hadys boýunça çap edilen ilkinji kitaplardan biri Şamsuddin Babahanow, şyh Abduleziz Mansur ýaly alymlar tarapyndan edep-ahlak, gündelik durmuş meselelerine degişli hadyslary öz içine alan «Müň bir hadys» kitabydyr. Soňluk bilen akademik Nygmatulla Ibrahimow we şahyr Mürze Kenjabek redaksiýasy bilen Ymam Buharynyň «al-Jome as-sahih», «al-Adab al-mufrad» kitaplary terjime edildi.

Ahyrky ýyllarda Daşkent yslam uniwersitetiniň ýanyndaky Yslamşynaslyk ylmy-barlag merkezi tarapyndan samarkantly meşhur Ymam Doriminiň «Sunani Dorimi» hadys toplumy saýlanmasy hemde şaýh Muhammet Sadyk Muhammet Ýusup tarapyndan «Altyn dinastiýa» ady astynda Ymam Buharynyň «Sahih al-Buhary» eseri özbek diline terjime edilip, neşir edildi.

Sahihi Buhary

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Yslam dini taryhy barada aýdyp beriň.
2. Gurhany kerim we Hadysy şerif diýende nämäni düşündiňiz?
3. Yslam dini Mawerannahra haçan girip geldi?
4. Yslamyň dünýä ýaýylyşynyň kartasyny çyzyň.
5. Yslam medeniýet merkezi diýende nämäni düşünyärsiňiz?

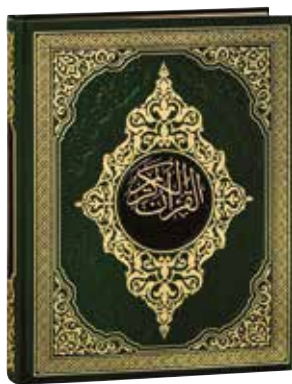
14-§ YSLAMDAKY MEZHEBLER WE DOGMATIKI TAGLYMATLAR

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Bu günki günde musulman ilatynyň köplügi boýunça birinji orunda haýsy döwlet durýandygyny bilýärsiňizmi?
2. Yslam taglymaty, hususan-da, aýatlarda we hadyslarda ylym almak barada aýdylan nähili sözleri bilýärsiňiz?
3. Iň gowy adatlardan bolan salamlaşmak edebiniň yslam taglymatyna baglylygy barmy?
4. Näme diýip oýlaýarsyňyz, jemgyýet üçin parahatçylygyň orny nähili? Yslam dininde bu barada näme diýilýär?

YSLAM DINI TAGLYMATY WE BAÝRAMLARY

Gurhany kerim

Yslam dini taglymatyna görä, Alla hemme janly we jansyz zatlaryň, bütin älemiň ýaradyjysy hasaplanýar. Ol hiç kime meňzameýär we hiç zady onuň bilen deňşirmek mümkin däl. Adamlar Allanyň ýaradan jandarlarynyň iň beýigidir. Alla adamzady dogry ýola salmak üçin öz ilçileri — pygamberleri goýberip durupdyr. Çeşmelerde pygamberleriň sany 124 müň bolanlygy aýdylýar.

Muhammet (s.a.w.) öňki pygamberleriň işini dowam etdiren, sap ynamy dikeldip, kyýamatyň önünden goýberilen iň soňky pygamber (Hatam al-anbiýa) – diýip ykrar edilýär.

Yslam dininiň esasy baýramlary bu hijri ýyl hasabyn-da Şawwol aýynyň birinji gününde bellenýän Remezhan haýyty hem-de ondan 70 günden soň bellenilýän Gurban haýytydyr. Iki haýyt hem Özbekistanda resmi baýram diýip yglan edilen. Bu günlerde garrylary, ga-

Daşkentli beýik alym Muhammet ibn Ali ibn Ysmaýyl Kaf-fol Şaşy (291–365-nji h.ý) ylahyýet, hadys, sözlük we edebiyat boýunça öz döwrüniň meşhur alymlaryndan bolupdyr. Guburlary Daşkentdäki Hastymam (Hezreti Ymam) massiwinde ýerleşen.

ryndaşlary zyýarat etmek, çagalara haýytlyk sowgatlar, süýjüler bermek urp hasaplanýar. Haýyt baýramy adamlaryň arasynda mähir-şepagat, rehimlilik duýgularynyň şekillenmegine kömek edýär. Meselem, Remezan haýytyndaky pitre sadakasy Gurban baýramynda goýun ýa-da iri şahly mal soýup, mätäçlere paýlamakda Yslam dininiň adamkärçilik ähmiýeti ýüze çykýar. Bu günde musulmanlar owadan geýimleri geýip, hoşboý ysly atylaryny sepip, metjide barýarlar we haýyt namazyny berjý edýärler.

YSLAMDAKY MEZHEBLER

VII asyryň ikinji ýarymynda yslamda ilk bölünüşler başlandy. Halyfa Alynyň döwrüne gelip dürli betnebis güýçleriň täsirinde bu proses güýçlendi. Netijede **daşary ýurtly**, **şailik** we **sünnülik** diýip atlandyrylýan ugurlar emele geldi.

Bu günki günde musulmanlaryň aglabasy sünnülik ýönelişindedir. VIII — IX asyrlara gelip bolsa sünnülik çäginde hukuk mekdepleri (mezhebler) — *hanafylyk*, *malikilik*, *şafiiýlik* we *hanbalilik* hem-de iki dogmatiki taglymat — *aş'ariýlik* we *moturidiýlik* emele gelipdir.

Mezhebler shariat bilimdany (fakih) tarapyndan Gurhan we sünnet esasynda işlenip taýýarlanan ýoldur. Olar öz esaslandyryjylarynyň ady bilen atlandyrylypdyr. Meselem, Abu Hanifa esaslandyran mezheb — hanafylyk, Mälik ibn Anas esaslandyran mezheb — malikilik diýip

Daşkentdäki
«Minor» metjidi

*«Men müň sany
şahy tapdym we
olardan hadys
ýazyp aldym.
Bu bäs şahydan
fakihragyny,
takwalyragyny,
alymragyny
tapmadym.
Olaryň iň
birinjisi Abu
Hanifadyr»*

**Ýazid
ibn Harun**

Bu günki günde dünýädäki takmynan 1,7 milliard musulman ilatyň 92,5 göterimini sünnüler düzüp, olar mezhebler boýunça aşakdaky gatnaşykda bölünýärler: hanafylar — 49%, şafiýýler — 25%, malikiler — 17%, hanbalylar — 1,5%.

Istehson (ar. gowy diýip bilmek) — yslam hukugynda iki meseleden ýeňilrä tarapy saýlamaga aýdylýar.

atalgan. Bar mezhebler esasy meselelerde bir-birini inkär etmeydi.

Hanafylik mezhebini esaslandyryjy Abu Hanifa ady bilen meşhur Nu'man ibn Sobit Kufiý (699–767) hasaplanýar.

Şu mezheb öz mazmuny, taglymaty we ulanan usuly bilen jemgyýetde ýüze çykyp durýan islendik soragga jogap tapyp bilýär. Bu şundan gelip çykýar, ýagny hanafy mezhebi täze emele gelen dini meseläniň çözüdi Gurhanda we hadysda bar bolmasa, deňeşdirmä we onuň iň möhüm görnüşi bolan istehsona daýanyp iş alyp barýar. Abu Hanifa agyr ýagdaýlarda adamlar üçin amatly şert döredip berip, kynçylyklary aňsat çözmäge hereket edýär. Abu Hanifa azatlyk prinsipiniň howandarydy, telekeçilik we başga ugurlarda adam hukuklaryny we azatlyklaryny gorap geldi.

Meselem, durmuş gurmakda erkek we aýala deň hukuk berlip, akyllly we kämillik ýaşyna ýeten gyz we aýallary hiç kim olaryň razylygysyz nika gurmaga mejburlap bilmeýär, nika şertnamasy gyzyň hossary (ata, baba, aga, ini, dogan) bolmasa hem onuň öz sözi bilen baglanypdyr.

Bu günki günde Merkezi Aziýa musulmanlarynyň aglabasy hanafylyk mezhebine eýerýär. Edil şu wagtda bu mekdep Hindistanda, Pakistanda, Owganystanda, Yrakda, Siriýada, Türkiýede we ençeme Afrika ýurtlarynda giň ýaýran.

Malikilik mezhebiniň esaslandyryjysy, ymam Abu Abdullah Mälik ibn Anas 711-nji ýylda doglan. Şu mezhebde birinji çeşme Gurhany kerim, ikinji çeşme hadys hasaplanýar. Malikilik mezhebinde şerigat meselelerinde Medinäniň durmuşy we adatlary köp ýagdaýlarda üstün durupdyr.

Malikilik Marokko, Alžir, Tunis, Bangladeş ýaly ýurtlarda esasy mezheb hasaplanýar.

Şofeiýlik mezhebini esaslandyran Abu Abdullah Muhammet ibn Idris Şofe (767–804) Palestinanyň Gazo şäherinde doglup, 804-nji ýylda Müsürde aradan çykypdyr.

Şofeiýlik mezhebi ylahy höküm çykarmakda Gurhana, sünnete, ijmo we deňeşdirmä daýanýar. Olar hanafylar we malikilerde bar bolan istehsony ret edýärler.

Şofeiýlik, esasan, Indoneziýa, Malaýziýa, Müsür, Sudan, Keniýa, Mali, Liwiýa ýaly döwletlerde ýaýran.

Hanbalilik mezhebini esaslandyran ymam Abu Abdullah Ahmet ibn Hanbal (780-855) Bagdat şäherinde ýaşapdyr.

Hanbalilik mezhebinda Gurhan we sünnet esasy çeşme hasaplanýar. Ijmo we sahabalaryň sözleri soňky orunlarda durýar. Deňeşdirmäni diňe başga alaç bolmanda ulanmaga rugsat edilýär. Şu mezhebiň dowamçylary boýunça iň azsanly hasaplanyp, esasan, Saud Arabystany, Ýemen, BAE, Kuweýt, Katar döwletleriniň ilatynyň arasynda ýaýrapdyr.

Sünnülikdäki dört mezheb bir-biri bilen deň hasaplanýar. Mezhebler adaty dini hukuk çäginde çyk-

Soňky döwürde peýda bolan «ýalan salafylyk», «hizbut tahrir» ýaly ugurlaryň işlerini ylahy mezheblere deňleşdirip bolmaýar. Çünki olar şerigat meselelerinde öz özbaşdak çözüdini beren ulgama eýe däl. Olara dini-syýasy hereket we näkanuny syýasy partiýalar hökmünde garamak mümkin.

2017-ýyl iyunda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev topshirig'i bilen Ymam Moturidiy majmuasida «Kalom ilmi mekdebi»ni, moturidiylik taglymatynyň yirik wekili Abul Mu'in Nasafigy zyýaratgohida bolsa «Aqdegişli mekdebi»ni guramak işleri başlandy.

*Akyldar – ba-
kgalyň dükany-
na meňzeýär:
Baryny indemän
görkezýär, nadan
bolsa leşger
negerasynyň özi:
sesi belent bol-
sa-da, içi bom-
boş we garyp.*

**Saady
Şerazy**

*Abu Mansur
Maturidi
kümmeti*

mazdan, şerigat meselelerinde ñeňilräk ýa-da gatyрак höküm çykarýandyklary bilen tapawutlanýar.

DOGMATIKI TAGLYMATLAR

Yslam dininde Alla tagala, onuň häsiýetleri, ynsanlaryň ykbaly, kyýamat, jennet we dowzah, günä we so-gap ýaly dogmatiklik meseleleri öwredýän ylym «kelam ylymy» diýip atlandyryldy. Milady VIII-IX asyrlar-da musulmanlaryň arasynda grek filosofiýasyndan tä-sirlenen, Guranyň aýatlaryny we hadyslaryny nädogry düşünen taýpalar peýda boldy. Olar käte Allany ynsana meňzeş suratlandyryp, käte bolsa onuň aýratynlyklaryny inkär ederdi, pygamberler, Gurhanyň abraýyna laýyk däl pikirleri bildirýärdiler. Ynha şeýle şertde sünnülik ugrunyň alymlary käbir akymlaryň bozgunçy taglymlaryna birnäçe gaýtargylar berdiler. Netijede, maturidiýa we aşariýa taglymatlary emele gelipdir. Sünnüligiň çäk-lerinde bu iki ugur hem dogry hasaplanýar.

Maturidiýa taglymatyny mawerannahrly alym, beýik babamyz Abu Mansur Maturidiý (870-944) esaslandyrdy.

Maturidiý arassa dini garaýyş çäklerinden çyk-madyk ýagdaýda akyl-paýhasy beýgeldýär we logiki taýdan esaslanan bilimiň ähmiýetini aýratyn nygtaýar.

Maturidiýe görä, adamyň durmuşy synaglar üçin ýaradylan. Şunuň bilen bir wagtda oňa bu synaglar-dan üstünlikli geçmek we dogry ýoly tapmak üçin giň mümkinçilikler hem berlen. Adam öz hereketlerini erkin saýlaýarlar.

Maturidiýa taglymaty XI–XII asyrlarda giň gerimde ösüpdir. Şu döwürlerde taglymat diňe bir Mawerannahrda däl, eýsem Horasan, Yrak, Müsür we Şam ülkelerine-de ýaýrap başlapdyr.

Kelam ylmynyň soltanyna bolan hormat-yzzat, yhlas simwoly hökmünde Özbekistanda 2000-nji ýylda Ymam Maturidi doglan gününüň 1130 ýyllygy giňden bellendi, ol adam baky aram tapan Çokardiza gonamçylygynda kümmet gaýtadan dikeldildi.

Beýik alym öz garaýyşlary bilen hanafylyk taglymatynyň Merkezi Aziýa halklarynyň döpleri, urp-adatlary bilen aýrylmaz baglylygyny görkezip berdi. Iň ähmiýetlisi, yslam äleminiň aglaba sebitlerinde, Siriýa, Yrak, Türkiýe, Pakistan, Hindistan, Demirgazyk Afrika ýaly ýurtlarynda maturidilik taglymaty häzir hem ýokary, orta we dini okuw mekdeplerinde özbaşdak ylym hökmünde okadylyp gelinýär.

Aşariýa taglymaty. Ony basrally Abul Hasan Aşary (873–936) esaslandyrypdyr. Ymam Aşary ömüniň ýarysyny azaşan akymlara garşy göreşe bagyşlapdyr.

Aşary Muhammet ibn Jarir Tabary, Ibrahym ibn Ahmet Marwazy, Mahmyt ibn Dawut Isbahany, Abdullah ibn Ahmet ibn Hanbal, Abu Mansur Maturidi ýaly alymlar bilen bir döwürde ýaşapdyr.

Aşariýa taglymaty hem sünnülik garaýşyna laýyk taglymat hasaplanýar. Şu taglymat hem esasan motaziliýa, kadariýa, jabariýa ýaly azaşan toparlaryň dogmatiki taglymlaryna garşy durupdyr. Aşariýa taglymaty esasan Yrakda, soňra seljuklar hökümdarlygy döwründe Horasanda ösükdir.

*Gadymy Bagdat.
Abul Hasan Aşary
bütün ömrünü şu
şäherde geçiripdir*

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Sünnülik näçe ylahy mezhebden ybarat?
2. Kelam ylmy nämäni öwrenýär?
3. Mezhebleriň täze peýda bolan toparlardan tapawudy nämede?
4. Sünnülikdäki dört mezhebiň ýaýran çäklerini kartada görkeziň.

15-§ SUFIZM WE TARYKATLAR

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Sufizm düşüňjesi barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Daşkent welaýatyndaky «Zeňni ata», Buharadaky «Hezret Nagyşbent»
3. zyýaratgähleri kimleriň hatyrasyna gurlandygyny bilýärsiňizmi?
4. Ahlak terbiýe diýende nämäni düşüňärsiňiz?

Sufizm — ys-lam ahlagy bilen bezenmek üçin gerekli bolan ylymlary öwrenýän ugur hasaplanýar.

Sopy bolsa sufizm bilen meşgullanýan adama görä ulanylýan adalgadyr. Şu manyda ýene «solik» sözi hem ulanylýar.

Sufizm tarykatlary. Köplenç sufizm ýa-da tarykat diýende kynçylykly durmuş ýoly, terkidünýälik etmek, döwrebap ylmyň gazananlaryndan geçmek, zähmet çekmezden diňe ybadat bilen meşgullanmak, özüni-özi gynamak göz önümize gelýär. Aslynda hem şeýlemi?

Aslyny alanda sufizmiň çyn manysy nebsiňi päklemek, ahlakyny çarhlamak, ruhy kämillige ýetmekden ybaratdyr. Bu maksatlara ýetmek üçin alymlar tarapyndan ýörite mekdepler — tarykatlar düzülipdir.

Tarykat arap dilindäki söz bolup, «ýol» manysyny aňladýar. sufizmde bolsa bu belli bir ýolbaşçy (murşid, pir) tarapyndan Gurhan we hadyslar, sahabalaryň ýol-ýodalary esasynda işläp taýýarlanan ruhy päklenmek ýolunyň, metodynyň jemi hasaplanýar. Bu günki günde tarykatlaryň sany köp bolup, olaryň in irileri Ýassawiýa, Kubrawiýa we Nagyşbendiýadyr. Olaryň hemmesiniň ene ýurdumyzda bolup geçenligini belläp geçmek gerek.

Sufizm we oňa mahydaş bolan sopy, mutasavwif adalgalarynyň gelip çykyşy arap dilinden «jun, ýüň» manysyny aňladýan suf sözünden alnan.

DÖREDIJILIKLI IŞ

Sufizme berlen kesgitlemäi okaň. Kesgitlemedäki «ýaman ahlaklar» diýende nämäni düşüňärsiňiz? Näme üçin beýle ýaman ahlaklardan gutulmaly diýip oýlaýarsyňyz?

Sufizm — edil lukmançylyk ylmy bedeniň saglygyna degişli maglumatlary öwrenişi ýaly, sufizm hem kalbyň, ruhuň ýaman ahlaklardan halas bolmak ýollaryny öwredýär.

Mawerannahrda sufizm ýönelişiniň emele gelmegi şaýh Abu Ýakup Ýusup Hemedany (ar. 1140–41-nji ý.) şasy bilen bagly bolsa-da, XII asyrdäki Merkezi Aziýada peýda bolan ilkinji sufizm tarykatyny esaslandyran Hoja Ahmet Ýassawydyr.

Ýassawiýa. Hoja Ahmet Ýassawy bu günki Gazagystanyň günortasyndaky Çimkent welaýatynyň Saýram obasynda dünýä inipdir. Käbir çeşmelere garanda, ol Ýasside (häzirki Türküstan) doglupdyr.

Ahmet Ýassawy özüniň «Dewani Hikmet» eserinde ruhy päklenme, ahlak, halallık, bagrygiňlik taglymlaryny goşgy stilinde beýan edipdir. Ýassawylygyň öz-boluşly tarapy äşgär usulda zikir we dogalar okamak, dünýä lezzetlerinden bölekleyin geçmekde görünýär. Ýassawylyga mahsus aýratynlyklar soňluk bilen emele gelen köp tarykatlarda öz beýanyny tapypdyr.

Kubrawiýa — Ýassawylyk bilen bir asyrdäki emele gelen tarykatlardan biri. Bu tarykaty esaslandyran — şaýh Nejmiddin Kubra Hywaky (1145-1221). Ol Horazmdäki Hywak şäherinde doglupdyr. Şaýh Nejmiddin Kubra kubrawiýa ýa-da «zahabiýa» diýip atlandyrylýan tarykaty esaslandyrypdyr. Şu tarykatçylaryň arasynda «hufiýa» zikir etmek giň ulanylypdyr. Onuň in meşhur eseri «Usuly aşara» bolup, ol ähli tarykatlara öz täsiri-

Emir Temur gurduran Hoja Ahmet Ýassawy kümmeti

Ýassawiýa

tarykatda Allany tanamak (ma'rifatulloh), hakyky juwanmertlik, dogruçylyk, özüni Alla tabşyrmak (töwekkul) we çuň pikir möhüm orun tutýar.

1221-nji ýylyň iýulynda Çingizhanyň leşgerbaşylaryndan biri Hulaguhana garşy 76 ýaşly Şaýh Nejmiddin Kubra halkyň arasyndan leşger toplaýar we Ürgenç galasyny «Ýä Watan, ýä şöhratly ölüm» diýip gygyryp, birnäçe gün duşmandan saklap durýar. Şu söweş wagtynda şaýh Nejmiddin Kubra mongol basybalýjylary tarapyndan wagşylarça öldürilýär.

*Şaýh Nejmiddin
Kubra kümmeti*

ni ýetiripdir. Nejmiddin Kubranyň eserleri Eýran, Kiçi Aziýa we Hindistandaky tarykat gurşawlaryna güýçli täsir edipdir. Kubrawiýa taglymaty mongollaryň basybalýşlaryna döz gelen taglymatlardan biridir. Bu taglymat mongol taýpalarynyň we hökümdarlarynyň yslam dinini kabul etmegine uly täsir edipdir.

Nagyşbendilik XIV asyrdaky Merkezi Aziýada peýda bolan sufizm tarykatydyr.

Bahauddin Nagyşbent (1318-1389) — yslam älemiň iň meşhur keramatlylaryndan biri, Buhara weleýatynda doglan. Bahauddin Nagyşbendiň asyl ady — Muhammet. Atasynyň ady hem Muhammet bolupdyr. Ýaşlygynda atasy bilen bile parça nagyş salmak hünäri bilen meşgullanalygy üçin Nagyşbent lakamy bilen meşhur bolupdyr. «Bahauddin» sözi «diniň nury» diýen manyny aňladýar.

Nagyşbendilik taglymaty esasynda «Kalbyň Allada bolsun, emma el işli bolubersin», diýen şygar ýatýar. Bahauddin Nagyşbent sufizmdäki öňler amalda bolan berk talaplary birneme ýumşadýar we gündelik durmuşa uýgunlaşdyrýar.

DÖREDIJILIKLI IŞ

Şu hikmedi ruhy we maddy durmuş utgaşyklygy düşünjesi bilen baglaň: «*Kalbyň Allada bolsun, emma el işli bolubersin*».

Nagyşbendiýada zahyr (daşky görnüş) we botin (içki älem) özara tapawutlandyrylýar. Bu sopulygy halkyň arasynda äşgär etmezlik, başgalardan bölünip durmazlyk, kerlige çekinmezlik, zähmet çekip güzeran geçirmegi ret etmezlik, maşgala, bala-çaga bakmak jogapkärligini üstüne almak, başgalar (gul we çorylar) zähmetinden peýdalanmazlyk ýaly haýyrly tertip-düzgünlere berk amal etmegi talap edýär.

Nagyşbendiýa tarykatynyň esasy terbiýe usuly söhbetdir. Nagyşbendiler söhbetiň peýdasy köp, söhbet arkaly adamyň kalbyna girip barmak mümkin, diýip hasaplapdyrlar. Bu tarykat aşakdaky dört prinsip esasynda gurlan: 1) şerigat bilen gylyk-häsiýeti päklemek; 2) tarykat bilen kalby päklemek; 3) hakykat bilen Alla ýetişmek; 4) aň-bilim bilen Allaa ýetmek.

Özbekistan garaşsyzlygyny gazanansoň sufizm ylmy bilen meşgullananlaryň atlary ebedileşdirilip, hormat edildi.

Häzirki wagtda dünýäniň köp ýurtlarynda, Amerikanyň Birleşen Ştatlaryndan tä Awstraliýa arhipelagyna çenli bolan çäkde Bahauddin Nagyşbent we Nagyşbendiýa tarykaty mälim we hormatlanýar. Çünki Bahaud-

Bahauddin Nagyşbent aradan çykandan bir asyra golaý wagt geçensoň Abdurahman Jamy (1414–1492) birinji gezek bu tarykaty «**Nagyşbendiýa**» diýip atlandyryp başlady.

*Bahauddin
Nagyşbent
kümmeti*

din Nagyşbent, ilki bilen, yslam dininiň şerigaty normalaryny pugta tutan we olaryň bozulmagyna ýol bermeyär. Ikinjiden, ol hakyky ynsany taglymlary we häsiýetleri öňe sürüpdir, jemgyýetiň dürli wekilleriniň arasynda futuwwat – juwannmertlik gatnaşygynyň peýda bolmagyna itergi bolupdyr.

Garaşsyzlyk ýyllarynda dini gymmatlyklary gaýtadan diklemek prosesinde metjitler, medreseler we başga dini guramalar bilen bir hatarda tarykat wekilleriniň işine-de aýratyn üns berildi. Meselem, 2002-nji ýyly Abdulhalyk Gižduwanynyň 900 ýyllygy bellenen bolsa, 2018-nji ýylda akyldaryň 915 ýyllygynyň bellenmegi göz önünde tutulýar. Edil şeýle, 1993-nji ýylda Bahauddin Nagyşbendiň 675 ýyllygy giň gerimde bellenilen bolsa, 2018-nji ýylda 690 ýyllyk ýubileýi bellenjek. Bu günki günde Buharadaky Bahauddin Nagyşbent zyýaratgähinde «Nagyşbent merkezi» ýerleşen bolup, merkez tarapyndan «Nagyşbent» adyndaky aýlyk žurnaly neşir edilýär.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Sufizm we tarykat sözleriniň mazmunyny aýdyp beriň.
2. Mawerannahrda sufizmiň ösmegi haýsy beýik alymyň ady bilen bagly?
3. Ýassawylyk tarykaty barada aýdyp beriň.
4. Kubrawilik tarykatynyň özboluşly taraplary nämelerden ybarat?
5. Nagyşbendilik tarykatynyň esasy şygarynyň mazmununy düşündiriň.
6. Berlen teksti üns bilen okaň, Nagyşbendiýa tarykatynyň esasy terbiýe usulyny söhbet usuly bilen baglaň. Söhbetleşmek medeniýetine esaslanyp pikir bildiriň. Siz pikir bildireniňizde nähili kadalara amal edýärsiňiz?

... diliňi gowy hünar bilen öwretgin we mylaýym sözden başga zady adat etmagin. Nedinkim, dile her niçik sözi öwretseň, şuny aýdar, sözi öz ýerinde işletgin, söz eger gowy bolsa, emma ýerliksiz ulanylsa, onda ol her niçik gowy söz bolsa hem ýaman, ýerliksiz eşidiler. Şonuň üçin biderek sözlemeginki, peýdasyzdyr. Beýle bipeýda söz zyan getirer we her sözki ondan hünär ysy gelmese, beýle sözni geplemezlik makul.

Keykowus, «Kowusnama»

16-§ ÖZBEGISTANDA DINI BAGRYGIŇLIK WE SOSIAL DURNUKLYLYK

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Berlen suratlarda halkymyza mahsus nähili gymmatlyklar utgaşan?
2. Bagrygiňlik diýende nämäni düşünýärsiňiz?
3. Watanimyzyň taryhyndan bagrygiňlik prinsipine degişli maglumatlary getiriiň.
4. Ikinji jahan urşy ýyllarida özbek halkynyň bagrygiňlik gymmatlygy nähili ýüze çykdy?

Bu gün Özbekistan dini bagrygiňlik, milletlara agzybirlik babatda bütün dünýä nusga bolýar. Özbekistanyň halkyna mahsus şu sypat uzak we çylşyrymly taryhy prosesler netijesinde emele gelendir. Agyr synaglary başyndan geçiren dürli ygtykat wekilleri kyn wagtlarda bir-birlerini goldap, özara kömek elini uzadypdyrlar. Ülkämiziň taryhy dürli din wekilleriniň arasynda dini esasdaky dawalaryň çykmanlygy bilen tapawutlanýar.

Mundan 1,5 müň ýyla golaý oň häzirki Merkezi Aziýany öz içine alan Günübatar türk hakanlygy döwründe (552-576) ülkede mälim bolan ähli din wekil-

«...din umumynsany ahlak normalaryny özüne siňdirip alan, olary janlandyran, hemme üçin mejbury gylyk-häsiýet kadalaryna öwürer. Medeniýete uly täsir eden».

**Islam
Karimow**

lerine öz ygtykatlaryny amala aşyrmak üçin giň ýol açylyp berlen.

VIII asyryň başynda Mawerannahra yslam dini girip geldi. Munda täze dini ynamlar we ýerli urp-adat, döp-dessurlar birleşip, başga musulman döwletlerinden tapawutly özboluşly şekili aldy. Soňra şu ýlke akyldarlary tarapyndan giňden ösdürilen hanafylyk mezhebi bu urp-adatlary dini çeşme hökmünde kabul etdi. Netijede dini-sosial meseleleri çözmekde «urf» Gurhandan we hadysdan soňky ylahyýet çeşmelerinden birine öwürüldi.

Yslam äleminde kim musulman, kim musulman däl, diýen çekişmeler güýjän bir wagtda Merkezi Aziýa ulamalary yslam dinini kabul edip, özünü musulman diýip bilýän adamy kapyrlykda günäkärlemek mümkin däl, diýen düzgüni yslam dininiň çeşmeleri bilen esaslandyrdylar. Yslam dininiň bu ýlkede giň ýaýran mezhebi hanafylygyň baş dogmatiki ugurlary ynha şeýle bagrygiňlige esaslanypdyr.

Ymam Azam Abu Hanifa (699-767) tarapyndan başlanan beýle bagrygiňligiň ylmy-dogmatik esaslary ýurdymyzyň akyldarlaryndan Ymam Maturidiý (870-944), Abul Muin Nasafy (1046-1114) ýaly beýik ynansalar tarapyndan dowam etdirildi. Olaryň galdyran baý ylmy mirasy asyrlar aşyp musulman ýurtlaryň medre-

DÖREDIJILIKLI IŞ

Ieromanah Haritonyň gepini okaň we aşakdaky soraglara jogap beriň.

1. Waka haýsy döwre degişli diýip oýlaýarsyňyz?
2. Halkymyza mahsus bagrygiňlik gymmatlyklaryny düşündiriň.

«Ýerli ilat biçäre göçmelere (rus dayhanlaryna) duýgudaşlyk bilen mähribanlyk edýär, ýogsam olaryň aglabasy açlykdan we mtäçlikden äkiden boldy».

«Aramyzda dostluk gatnaşyklary hemme ugurlarda göze görünýär: her bir prawoslawyň musulman dostlary bar bolşy ýaly ruhanylar we ymamalaryň arasynda hem dostluk gatnaşyklary örän ýokary. Dostumyz musulmanlara telekeçilik pudagy ýa-da konstitusiýa boýunça kömek sorap ýüz tutulsa, elbetde soralan zady alýarys. Bizde gapma-garşylyklar beýlede dursun düşünmezçilikler hem ýok».

Mitropolit Wladimir

selerinde dini bagrygiňlige esaslanan gollanmalar hökmünde okadyp gelindi we häzirki günde-de okadylýar.

XIII-XIV asyrlarda mongollara garşy azatlyk göreşi prosesinde şu sebitiň ilatyny birleşdirýän güýç hökmünde ýassawiýa, kubrawiýa, nagyşbendiýa ýaly sopusylyk tarykatlary şekillendi. Merkezi Aziýa sufizm wekilleri watanperwerligi, halkperwerligi, parahatçylygy, berkararlygy berkitmäge hyzmat eden yslam dininiň öňdebaryjy wekilleri hökmünde at-abraý gazandylar.

Beýik sahypgyran Emir Temur ygtykadyň we ruhyýetiň uly ähmiýetini dogry aň ýetiripdi. Şarafuddin Ali Ýazdy haky ýagdaýda Emir Temury kämil ygtykattly adam hökmünde taryplapdyr. Iň möhümi, sahypgyran Merkezi Aziýada giň ýaýran yslamdaky birleşme we bölünmek tarapdary bolan ugur «ahli sünni we jemağata» hemişe sadyk, dini dogmatiklige berk garşy bolupdyr. Emir Temur yslam dinini fanatiklikden azat diýip düşünişdir. Onuň kämil ygtykady başga dinleri ret etmegiň hasabyna bolmandyr. Şu sebäpli-de ol diňe bir öz asyry däl, eýsem soňky döwürler üçin hem nusga boldy.

Bu günki günde ýurdumyzda eždatlarymyzyň beýik we ýokary zähmetini hem-de mirasyny özünde jemleýän dini gymmatlyklar ösýär. Ýurdumyzda iş alyp barýan

«Dini bagrygiňlik we kanunyň ileri tutulmagy — bu köpmilletli döwlet gurulmaly bolan binýadyň bir bölegidir».

**Özbeğistan
Bibliýa jemgyýetiniň ýerine
ýetiriji direktori
S.Mitin**

*Samarkandaky
Keramatly Aleksiý
Moskowskiý sobory*

dürli ygtykat wekilleri-de döwletimiziň bu syýasatyny dogry düşüniş, goldaýarlar.

Özbekistanda din döwletden bölünen bolsa-da, ygtykat azatlygyny üpjün etmek babatda döwletimiz tarapyndan tertibli we ulgamly ýagdaýda ençeme işler amala aşyrylýar. Meselem, 2000-nji ýylda — Özbekistan Respublikasynyň Prezidentiniň Permanyňa görä Daşkent we Orta Aziýa Arhiýepiskopy Wladimir dinlerara bagrygiňligi berkitmek boýunça hyzmatlary üçin «Dostluk» ordeni bilen sylaglandy.

Merkezi Aziýadaky musulman we başga din wekilleriniň arasyndaky gatnaşyklar özara hormat we bagrygiňlige esaslanandyr. Bu gün respublikamyzda 16 konfessiýa wekilleri emin-erkin iş alyp barýarlar. Çylşyrymly taryhy prosesler synaglaryny mertlik bilen ýeňip geçmekleri netijesinde şekillenen dini bagrygiňlik

DÖREDIJILIKLI IŞ

Şu teksti okaň we gatnaşyk bildiriň.

Adamlary aýplamaň, şonda siz hem aýplanmanmarsyňyz, ýogsam, olary nähili aýplan bolsaňyz, siz hem şeýle aýplanarsyňyz. Özgeleriň aýbyny haýsy garyşda ölçeseňiz, siziňki-de şol ölçegde ölçener.

gurşawy ýurtda parahatçylyga, ösüşe we bolelinlige hyzmat edýär. Çünki bu ýagdaýdan ähli din wekilleri bähbitlidirler. Ynha şu asyly maksat ugrunda ähli konfessiýalar ýurdumyzda we daşary ýurtda guralýan ruhy we medeni çärelerde respublikamyzda dini bagrygiňligi we sosial durnuklylygy ýene-de berkitmek babatda amala aşyrylýan özgertmeleri goldap gelýärler.

Bu günki günde Özbegistanda her bir dini konfessiýa özüniň dini guramasyna eýe bolup, dini dessurlary amala aşyrýarlar. Konfessiýalar öz işlerini Özbegistanyň «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunyna amal etmek bilen alyp barýarlar.

XX asyr adamzat taryhyna iki jahan urşy bolup geçen asyr hökmünde ýazyldy. Bütin dünýäniň pikiri XXI asyr — parahatçylyk asyry bolmagy üçin göreşýär. Bu ýolda dini bagrygiňlik, dinlerara gatnaşyk uly ähmiýete eýedir. Adaty dini bagrygiňlik ülkesi hökmünde mälim we meşhur bolan Özbegistan bu babatda-da öz wezipesini wyždan bilen ýerine ýetirýär.

Faýazdepe — Özbegistanda 2000 ýyl öň butparazlyk ösendigini görkezýär.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Ýurdumyzda bagrygiňlik gurşawyny döretmekde yslam däl konfessiýalaryň orny nähili?
2. Özbegistan halkyna mahsus dini bagrygiňlik esaslary nähili çylşyrymly prosesleriň synaglary netijesinde emele gelipdir?
3. Ýurdumyza katolik ýönelişi wekilleriniň girip gelmegi haýsy waka bilen bagly boldy?
4. Yslam däl konfessiýalaryň ýurtda sosial-ruhy gurşawy sagdynlaşdyrmaga goşan goşandy nämelerde görünýär?

17-18-§ ÝURDUMYZYŇ AKYLDARLARY- NYŇ DÜNYÄ YLYM-BILIMINIŇ ÖSMEGINE GOŞAN GOŞANDY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Orta asyr ylym-biliminiň ösüşi bu günki gündäki haýsy ylymlaryň kämilleşmegine esas boldy? Bu orunda ýurdumyzyň akyl-darlarynyň goşandy nämelerden ybaratdy?
2. Nähili şertlerde ylym-bilim ösdi?
3. Merkezi Aziýadan çykan alymlar ylmyň nähili ugurlarynda iş alyp barypdylar?
4. Yslam ylymlary diýende nämäni düşünýärsiňiz?

AKYL-PAÝHAS BILEN DÖREDILEN BAÝ RUHYÝET

Täze jemgyýet we döwlet gurmagy başaryan nesliň aňynyň şekillenmeginde, milletiň özüne-özi aň ýetirmeginde baý ylmy, ruhy we medeni mirasymyz, milli gymmatlyklarymyz inňän möhüm ähmiýete eýe.

Döwletimiziň näçe tiz rowaçlanmagy, güýç-kuwwata dolmagy, dünýä bileleşiginde özüne mynasyp orun eýelemegi, ilki bilen, halkymyzyň ruhy ösüşiniň, buýsanjynyň we gujurnyň nähili ýokary bolmagyna bagly.

Asyrlar dowamynda akyl-paýhas bilen döredilen baý ruhyýeti sebäpli halkymyz buýsançly ýaşaýar, zähmet

Çeşmelerde beýik akyl-dar Abu Ali ibn Sina 17 ýaşynda Nuh ibn Mansury (976-997-nji ýyllar) bejerýän wagtynda «Dar ul-ulum» — «Bilimler öýi» ady bilen hem atlandyrylan köçk kitaphanasyndan peýdalanandygy barada habar berilýär.

çekdi, elmydama azatlyga we erkinlige tarap ymtyldy. Ynha şu milli aň, milli buýsanç bu günki durmuşymyzyň altyn binýadydyr.

Bu binýady beýik alymlarymyz Biruny we Faraby, Maturidi, Fergany, Abu Ali ibn Sina, Horezmi, Zamahşary, Buhary, Ymam Abu Isa Termizi, Hekim Termizi, Nowaýy we Ulugbek ýaly ýüzlerçe beýik ynsanlar esaslandyrdylar.

Yslam dini tebigat ylymlary, psihologiýa, taryh, geografiýa, sosiologiýa, biologiýa, umuman, adamzat üçin gerekli bolan islendik ylmy öwrenmegi goldaýar.

Yslamyň ylym-bilime gowy gatnaşygy netijesinde yslam dünýäsinde orta asyrlarda ylym-bilim ýiti ösüp, bütin dünýäniň ösüşine uly goşant goşdy.

IX-XII asyrlar Yslam renessansy döwri Ymam Buhary, Termizi, Abu Mansur Maturudi, Abu Nasr Faraby, Abu Reyhan Biruny, Abu Ali ibn Sina, Horezmi, Ahmet Fergany, Burhanuddin Marginanylaryň jahan ylmyna goşan ullakan hyzmaty döwri Ma'mun akademiýasynyň Horezmdäki işi bilen bagly bolsa, ikinji basgançagy — Temuriler renessansy döwri XIV-XVI asyrlara gabat gelýär. Emir Timur, Mürze Ulugbek, Alyşir Nowaýy, Babur Mürzeleriň ylym-bilimiň, medeniýetiň ösmegindäki hyzmatlary biçakdyr. Aziýada IX-XII we XV asyrlarda bolup geçen ylym-bilim, filosofiýa, edebiýat grundaky ösüş Ýewropa renessansyna uly täsir etdi.

Häzirki zaman matematika, trigonometriýa we geografiýa ylymlarynyň ösmegine çäksiz goşant goşan meşhur alym *Muhammet ibn Musa Horezmi*dir. Ol onluk hasaplama ulgamyny, nol belgisi we polýuslar koordinatalaryny birinjilerden bolup esaslandyrdy we amalyýete ornaşdyrdy. Bu bolsa matematika we astronomiýa ylymlarynyň ösüşinde ýiti öwrülişik boldy.

Muhammet ibn Musa Horezmi
algebra ylmyny esaslandyrdy, ylmy maglumatlary we traktatlary beýan etmegiň anyk kadalaryny işläp taýýarlady, ol astronomiýa, geografiýa we klimat nazaryýeti boýunça köp ylmy eserleriň awtorydyr.

DÖREDIJILIKLI İŞ

1. Aşakda berlen suratlara üns bilen garaň, Orta asyrlarda şu çyzygylary çyzmak we akyl ýetirmek üçin nähili bilimlere eýe bolmalydy?
2. 5-nji suratdaky görnüşi Buharadaky Ulugbek medresesiniň maňlaýyna ýazylan hikmet bilen düşündiriň.
3. Abu Ali ibn Sinanyň XIV asyrdaky Italiýada neşir edilen «Tib kanunlary» kitabyna işlenen grawýura garap dünýä lukmançylyk ylmynyň ösmegine ibn Sinanyň goşan goşandyny görkeziň.

Kyblany kesgitlemegiň çyzygysy. VIII asyr. Muhammet ibn Musa Horezmi

Usturlabyň bir bölegi. X asyr. Ibn Irak

Gysyp çykarylan suwuň anyk görürmini kesgitleýän gap XI asyr. Biruny

Lukmançylyk enjamlary, XI asyr.

Ulugbek şägirtleri bilen. Miniatýura, XVI asyr.

Abu Ali ibn Sinanyň XIV asyrdaky Italiýada neşir edilen «Tib kanunlary» kitabyna işlenen grawýura

Ahmet Fergany tarapyndan gurlan Nil derýasynda suwuň derejesini ölçýän desga. Daşky we içki görnüşi. IX asyr

Beýik alymyň dünýä ylym-biliminiň ösmegindäki hyzmatlary umumykrar edilen bolup, Gündogar alymlarynyň arasynda diňe onuň ady we eserleri «**algoritm**» we «**algebra**» ýaly häzirkî zaman ylmy adalgalarda ebedileşdirildi.

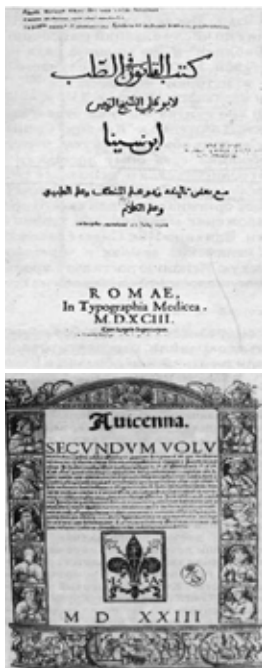
Gündogar Galkynyş döwri özboluşly ykdysady, sosial, syýasy, medeni we ylmy gurşawy gurşap alan bolup, şu döwrüň «Galkynyş döwri» diýip atlandyrylmagy-da asla ýöne ýerden däl.

IX asyrdaky **Ahmet Fergany** «Astronomiýanyň esaslary» eserinde älemiň gurluşy, ýeriň ölçegi baradaky ilkinji maglumatlar, planetamyzyň şar şekillidigine deliller getirilýär. Kitap XVII asyra çenli Ýewropa uniwersitetlerinde astronomiýa boýunça esasy derslik hökmünde okadylypdyr. Beýik geografik açyşlar döwründe Kolumb, Magellan we başga syýahatçylaryň açyşlary üçin ylmy esas bolup hyzmat edipdir. Ahmet Fergany orta asyrlardaky esasy astronomik esbap — usturlab(astrolýabi) nazarýetini işläp týýarlapdyr. Nil derýasynda nilometr

XI asyr bütün dünýädäki tebigy ylymlar taryhçylar tarapyndan «Biruny asyry» diýip atlandyryldy.

Abu Reýhan Biruny Kolumbyň syýahatyndan 500 ýyl öň Ýuwaş we Atlantik okeanlarynyň aňyrdynda kontinent bardygy baradaky pikiri öňe sürdi.

Abu Ali ibn Sinanyň XV asyrdaky Ýewropada çap edilen «Tib kanunlary» kitaby

— suwuň derejesini ölçýän esasy serişde hökmünde ulanylýan meşhur desgany döredildi.

Abu Nasr ibn Irak — «Ikinji Ptolomeý» diýip at alan beýik alym. Ibn Irak giňişlik trigonometriýasynyň esaslandyryjysydyr. Ol matematika we astronomiýa ugurdaky açyşlary bilen şöhrat gazanypdyr.

Abu Reyhan Birunynyň 150-den gowrak ylmy işlerinden bize çenli diňe 31 sanysy ýetip gelipdir. Biruny dünýä ylym-biliminde birinjilerden bolup deňizler nazaryýetini we ýeriň şar şekilli globusyny döretmek boýunça özboluşly täze taglymlary tekliplendi. Ýeriň radiusyny hasaplap çykdy, wakuum, ýagny boşluk halatyny düşündirip berdi. Minerallar häsiýetnamasy we olaryň peýda bolmak nazaryýetini işläp taýýarlady, geodeziýa ylmyny esaslandyrdy.

Abu Ali ibn Sina — «Yslam äleminiň iň meşhur filosofy we ensiklopedist alymy hem-de adamzadyň iň beýik akyldarlaryndan biri» diýen derejä sezewar boldy. Ol ylmy barlag işlerini 16 ýaşynda başlapdyr. Ömrüniň dowamynda 450-den artyk eser döredipdir. Ibn Sinanyň lukmançylyk we filosofiýa, mantyk, himiýa, fizika, astronomiýa, matematika, saz, edebiýat we dilşynaslyk ugurlaryna bagyşlanan eserleri dünýä alymlary tarapyndan ykrar edilen. Leonardo da Winçi, Mikelanjelo, Frensis Bekon we başga ençeme alymlar nesli onuň eserlerini okap haýran galypdyrlar.

DÖREDIJILIKLI IŞ

1. 2014-nji ýylyň 15-16-njy maý günleri Samarkant şäherinde nähili halkara maslahat geçirildi? Maslahatyň maksady nämelerden ybaratdy?
2. Ýurdumyzyň beýik alymlarynyň dünýä ylym-biliminiň ösüşine goşan goşantlary barada pikir bildiriň. Şol döwürde dünýäniň başga ýurtlaryndaky ylym-bilime gatnaşyk meselesine-de üns beriň.

DÖREDIJILIKLI IŞ

1. Aşakdaky halk naklyny okaň we ýurdumyzyň akyldarlarynyň dürli ugurlardaky bilimleri eýelemegi üçin näçe kynçylyk çekendiklerini aýdyp beriň
«Ylym bilen meşgullanmak iňňe bilen guýy gazmak bilen barabar»
2. Siz öz öňüňize ylmyň we hünäriň haýsy ugurlaryny eýelemegi maksat edindiňiz? Maksadyňyza ýetmek üçin nähili hereket etmekçi?
3. Berlen surat esasynda Gündogar galkynyş döwri barada hekaýa ediň.

*Azad Habibullin,
«Gündogaryň
beýik alymlary».*

Onuň «Tib kanunlary» diýip atlandyrylan bibaha fundamental eseri häzirkî günde-de öz derwaýyslygyny ýitirenok. Bu kitap Ýewropada XV asyrdaky çap edilen lukmançylyk ugrundaky ilkinji kitaplardan biridir. Baryp 500 ýylyň dowamynda Ýewropanyň öňdebaryjy uniwersitetlerinde lukmançylyk ylmy hut şu eser esasynda okadylyp gelipdir.

Yslam bilim almak her bir erkekdir aýala parz, diýip tälim berýär. Her bir musulman erkegi we aýly bilim almaga ündeýär. Bilim almagyň we alymlaryň sypatlary barasynda köp hadyslar getirilen.

Orta asyr Gündogarynyň beýik alymlarynyň we akyldarlarynyň golýazmalary Ýewropanyň we Aziýanyň Beýik Britaniýa, Germaniýa, Ispaniýa, Russiýa, Fransiýa, Müsür, Hindistan, Eýran we başga köp ýurtlaryndaky kitaphanalaryň «altyn fonduny» düzýär.

TARYHA NAZAR

VIII-asyryň ahyrlaryndan Buharadaky ymam Abu Hafs Ýalyr Buhary (767 — 832) medresesinde uly kitaphana, mahsus okalga bar eken.

Ähli ylymlar bir-biri bilen şeýle bir aýrylmaz baglanyp gidipdir we- lin, olary ýekän-ýekän öwrenmekden görä, bir waraklap özleşdirmek aňsadrak.

ene Dekart

Mamun akademiýasy. Alymlar geňeşi

Ýurdumyzyň beýik alymlary dini bilimler boýunça hem kämil derejä ýetipdirler. Meselem, Ibn Sina, Mahmyt Zamahşary, Faraby, Birunylar Gurhan, hadys, yslam taryhy we hukukşynaslygy boýunça-da eserler ýazypdylar.

Musulman älemindeki ilkinji okuw mesgenleri — medreseler VIII asyryň ahyrlarynda, şol döwürdäki ylmy-medeni merkezler hasaplanýan Buhara, Samarkant, Nasaf, Termiz, Hywa, Şaş (Daşkent), Margilan ýaly gadymy şäherlerde iş alyp baryp başlapdyr.

Beýle bilim mesgenleri özüniň netijesini berip, ýurdumyzdan beýik mufassirler we muhaddisler ýetişiň çykdylar.

Ülkämizden çykan ilkinji muhaddislerden biri meşhur alym **Abdullah ibn Muborak Marwazidir** (736 — 798). Ýene bir ýurtdaşymyz, iri muhaddis **Ymam Dorimi** (798 — 869) Samarkantda doglan. Beýik alymyň iň meşhur eseri «al-Musnad» bolup, bu eser «Sunan ad-Dorimi» ady bilen meşhur.

Muhammet (s.a.w.)-iň alty ýüz müňe ýakyn hadyslaryny ýatda saklan beýik alym **Ymam Buhary** «Hadys ylmyňyň soltany» diýen hormatly derejä sezewar bo-

lupdyr. Beýik muhaddisiň «al-Jome as-Sahih» eseri Gurhany kerimden soňky orunda durýan ikinji möhüm çeşme hökmünde yslam äleminde ýokary bahalanýar.

Ymam Buharynyň şägirdi we dosty bolmak bagty-na miýesser bolan beýik ynsanlardan biri **Abu Isa Muhammet Termizi** (824 — 892). Ymam Termizi eserleriniň içinde iň meşhury «al-Jome as-sahih» bolup, ol alty sany ynamly hadyslar toplumyndan biri hasaplanýar.

*Ymam Buhary
kümmeti*

DÖREDIJILIKLI IŞ

1. «Ymam Buharynyň synag edilmegi» hekaýasyny okaň. Onuň seýrek talanty barada pikir ýörediň.
2. Hatyrany berkitmek üçin nähili maşklar zerur? Siz hatyraňyzy berkitmek üçin nähili maşklary ýerine ýetirýärsiňiz? Kitap okamak we ýat tutmak hatyrany berkidýär, diýen pikire goşulýarsyňyzmy?

YMAM BUHARYNYŇ SYNAG EDILIŞI

Bir güni Ymam Buharynyň Bagdada gelenini eşiden alymlar ol adamy synamakçy bolupdyrlar. Bagdadyň muhaddisleri yüz hadysy saýlap alyp, olaryň tekstini we çekimlilerini üýtgedýärler (ýagny bir isnad tekstini ikinji bir isnad teksti bilen we bir tekst isnadyny başga tekst isnady bilen çalşyryp goýýarlar). Soň olary on adama on sanydan bölüp berdiler-de, ýygnak wagtynda Ymam Buhara aýtmagy belläpdirlery. Ýygnaga münlerçe horasanly, bagdatly we başga alymlar gelipdirler. Häлки adamlar özlerine tabşyrylan hadyslary Ymam Buhara aýdyp, olar barada soradylar. Şonda Ymam Buhary olaryň her birine: «Beýle hadysy bilmeýäriň», — diýip jogap berdi. Soraglar gutarandan soň birinji bolup sorag beren adama öwrülipdir-de: «Emma, sen aýdan birinji hadysyň teksti başga bir hadysyň isnadyna degişli bolup, dogrusy ynha beýle, ikinjisiniň isnady bolsa bölek hadys tekstine degişli bolup, dogrusy ynha şeýle...» — diýip sorag beren 10 adama jogap berdi. Ähli hadyslaryň isnodydyr tekstlerini ýerbe-ýer goýandygyna haýran galan adamlar ol adamyň hatyrasynyň, akyl-paýhasyna ykrar bolup, çuňňur yzzat-hormat bildirdiler.

Ymam Buha-rydan: «Şun-ça Hadysy nähili ýatda sakladyňyz?»

— diýip soranla-rynda, «Men ähli öwrenen ylymla-ra amal etdim», diýip jogap beren eken.

Mawerannahrdan çykan beýik alymlar yslam şerigaty— **fikh** ugrunda-da öňdebaryjylardan bolupdyr. Ynha şeýle beýik fakihlerden biri **Burhaniddin Marginany** (1123 — 1197)dyr. Onuň «Hidaýa» atly eseri döredilen döwründen tä häzire çenli Gündogaryň we Günbataryň okuw mekdeplerinde yslam şerigatyny öwrenmekde esasy eserlerden biri hökmünde peýdalanylýar.

Orta asyrlarda iş alyp baran meşhur alym ymam **Abu Mansur Maturidi** (870 — 944) kelam ylmynda ýokary derejä ýetenlerden biridir. Maturidiýa taglymaty onuň ady bilen bagly. Abu Mansur Maturidi yslam äleminde «Musulmanlaryň ygtykadyny düzediji» diýen ýokary hormata sezewar bolupdyr.

Horezm diýary hem yslamy bilimleriň ösmegine uly goşant goşan bolup, bu diýardan ýetişip çykan beýik alymlardan iň beýigi **Mahmyt Zamahşarydyr**. Maýyplygyna seretmezden, bu beýik ynsan ylym talabynda öz ömrüniň köp bölegini uzak ýurtlardaky saparda, mysapyrlykda geçirdi. Mekgede alty ýyla ýakyn ýaşady. Şu sebäpli «Jorulloh» («Allanyň goňsusy») diýen ýokary derejä sezewar boldy.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. «Parahatçylyk we barkararlyk ylym-bilimiň ösmegine oňyn täsir edýär», diýen jümläni durmuşdan mysallar esasynda düşündiriň.
2. Ma'mun we Mürze Ulugbek akademiýalarynda iş alyp baran alymlar ylmyň haýsy ugurlarynda gözlegler alyp barypdylar?
3. Temuriler Rennansy döwri — XIV-XVI asyrlarda ýaşap döredijilik eden alymlaryň ylym-bilim, medeniýet we sungat, edebiýat ýaly ylmlaryň ösmegine goşan goşandy barada maglumat toplaň.

19-§ DIN WE «KÖPÇÜLİKLEÝİN MEDENİYET»

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Köpçülikleýin medeniýet diýende nämäni düşüňärsiňiz?
2. Köpçülikleýin medeniýetiň jemgyýetiň ösüşine täsiri barmy?
3. Goşadyrnagýň içindäki «köpçülikleýin medeniýeti» siz nähili düşüňärsiňiz?
4. «Köpçülikleýin medeniýetiň» jemgyýetiň ruhyýetine täsiri nähili, onuň howply taraplary barmy? Pikiriňizi esaslandyryň.

«KÖPÇÜLİKLEÝİN MEDENİYET» DÜŞÜNJESI

Bu gün çalt depginler bilen ösýän çalasyň zamanda ýaşayars. Her tarapdan maglumat hüjümi, dürli sowmalar, nämakul we howply maglumatlar bilen ýaşlarymyzyň aň-pikirini eýelemäge ymtymalar bar... Ine şeýle haýbatlardan biri «köpçülikleýin medeniýet»dir.

«Köpçülikleýin medeniýet» diýen nykap astynda ahlak bozuklyk we zorluk, individualizm, egosentrizm taglymlaryny ýaýratmaga gönükdirilen, başga halklaryň näçe mün ýyllyk däpleri we gymmatlyklary, ýaşayş täriniň ruhy esaslaryna äsgermezlik, olary ýykgyňçylyga gönükdirilen howply haýbatlary, hereketleri düşünmek mümkin.

Beýle betnebis taglymlary ýaýradýan toparlaryň asyl maksady başgalaryň hasabyndan baýlyk artdyrmakdyr.

«KÖPÇÜLİKLEÝİN MEDENİYET»IŇ MAKSADY

«Köpçülikleýin medeniýetiň» maksady, ilki bilen, ykdysady baýlyk artdyrmak, adamlary bir-birine gapma-garşy goýup, bir-birini we şunuň bilen birlikde özü-

*Eý, mertler,
aýallaryň geý-
mini geýmezlik
üçin gaýrat ediň.*

**Saady
Şerazy**

*Köpçülikleýin
medeniýetiň gowy
taraplary*

ni özi öldürmäge çenli alyp barmakdan ybarat. Netijede bolsa onuň ýaýradyjylary dünýä we ondaky baýlyklara ýeke-täk hökümdara öwrülmeğe isleýärler.

Siz bilen deň ýetginjekler, ýaşlar ýaşytdaşlaryna ökünip, täzelikleri tiz özleşdirmäge teşne bolýarlar. Olardaky ine şu sosial-psihologik halat köplenç galp gymmatlyklaryň täsirine berilip gitmeklerine sebäp bolmagy mümkin.

Häzirki wagtda ahlaksyzlygy medeniýet we tersine, asyl ruhy gymmatlyklary äsgermezden, könelik galyndysy diýip garaýyş bilen bagly halatlar ösüşe, adamyň durmuşyna, maşgalanyň mukaddesligine we ýaşlaryň terbiýesine uly howp döredýär. Muňa mysal hökmünde bir jynsly nikalar, nikasyz ýaşamak, perzentsiz geçmek, ýagny perzendi artykmaç mesele diýip hasaplamak, keşbini düýpgöter üýtgetmek (bedene iňňe bilen dürli suratlary we şekilleri bermek), öz janyna kast etmegi gahrymançylyk diýip saýmak ýaly erbet netijelerini getirmegimiz mümkin. Beýle ýagdaýlara ähli dinler berk garşydyr.

Umumynsany gymmatlyklara ters geýimleri geýmek «köpçülikleýin medeniýet»dir. Meselem, dyzy ýa-da injigi ýyrtylan, men-menlik alamaty hökmünde dar we

DÖREDIJILIKLI IŞ

Berlen teksti okaň we «köpçülikleýin medeniýet» howpsuzlyk üçin nähili wehim döretmegi mümkinligine mysallar getiriň.

XXI asyryň halkara gatnaşyklar we milli howpsuzlyk nukdaý nazaryndan aýratyn tapawutlanýan tarapy — globallaşma şertinde täzeden täze gapma-garşylyklar emele gelip, olar milli howpsuzlyk üçin täze wehimleri getirip çykardy.

uzyn, bili ýa-da garny açylyp duran geýimleri geýmek şolara degişlidir.

Yslam dininiň mukaddes çeşmesi Gurhany kerimde Hudaý tarapyndan adamlary hoşbiçimli we hoşsyratly ýaradylandygy aýratyn nygtalýar. Şonuň ýaly-da, yslam taglymatynda adam bedenini päk saklamagy, arassa we hoşboý bolmagyny wagyz edilip, gőzellik bellenen araçakden çykamazlygy-da aýratyn nygtalan.

«Eý Adam çagalary, haýbatly, size bedeniňizi ýapýan lybas we zynat lybasy peşgeş berdik. Takwa lybasy, ana şol gowudyr. Ana şolar Allanyň aýat-belgilerindendir. Belki ýatlasalar». (Lybasyň zerury bedeni gizlin saklaýanydyr. Ýöne Alla adamyň bedenden başga agzalaryny hem ýapmak zerurlygy barlygyny hasaba alyp, lybasy zynat görnüşinde berdi. Edil şeýle lybasy öz ornunda, ýagny şerigata laýyklykda peýdalanan adam zynatly hasaplanýar. Emma iň esasy lybas – takwa lybasy.)

A'rof süresi, 26-njy aýat

Soňky wagtlarda tatuaž, rastuşovka, tatuirowka (bedene surat çekdirmek) adata girip barýar. Bu hadysalar hem agyryly, hem adamlaryň saglygy üçin zyýanlydyr.

«**Tatuaž**», «**Rastuşovka**» — prosesi barada şol ugruň hünärmenleri öz pikirlerini bildiripdirler. Tatuaž — permament timar, ýagny ýüzdäki agzalar — gaş, göz we dodagy uzak wagta çenli aýrylmaýan edip boýap, timarlamak diýmek. Permament timarda sanap geçilen agzalaryň derisine tatuaž üçin niýetlenen iňňäniň kömeginde mahsus boýag iberilýär. Bu pigmentleriň uzak wagt saklanyp durmagyny üpjün edýär. Permament timar prosedurasyny agyryly bolup, bir-iki sagat dowam edýär.

Emma galp şaý-sepiň adam organizmi üçin zyýanlary düzedip bolmaýan netijelere getirmegi-de mümkin.

Tatuirowka esbaplary bilen hepatit B, S hem-de OIV infeksiýasyny ýokaşdyrmak gaty aňsat. Tatuirowkasy bar adamlaryň hepatit S keseline çalyrmak howpy, ýönekeý adamlara garanda, 9 esse ýokary bolýar.

Gotlar

Gaş tatuaž edilende gaşlaryň kökünüň ýok bolmagyna getirip, olaryň dökülmegine sebäp bolýar. Gözlere tatuaž edilende bolsa gözün görüş ukybyna, gabak derileriniň duýujylygyna erbet täsir edýär. Dodaklar tatuaž edilende agyzyň töwereginde çişler peýda bolýar. Bu proseduralarda iňne bilen deri deşilenligi sebäpli organizm dürli infeksiýalara çydamsyz bolup galýar. Deri deşiklerine bolsa dürli himiki boýaglar girizilmegi netijesinde allergiýa kesellerini getirip çykarýar.

«Tatuirowka» — iňne bilen nerw damarlaryna zyýan ýetirip, bedene surat çekdirmekdir. Bu agyryly proses bolup, adam öz-özüne şikes ýetirýär. Hünärmenleriň nygtamagyna görä, «tatuirowka» etdiren adamlarda 20-den artyk kesele çalyrmakgörkeziji ýokary bolar eken. **Tatuirowka boýagyňyň düzümünde howur emele getirýän faktorlar bar.** Boýaglaryň düzümünde adam organizmi üçin zyýanly bolan metallar, ýagny **simap sulfidi, hrom, kadmiý, gursun, titan, alýuminiý, kobalt** ýaly elementler bar.

«*Mycobacterium haemophilum*» bakteriýasy inçekesel we pis keselini çagyýar, adamlarda immun ulgamyny gowşadýar. Bu bakteriýa bolsa diňe tatuirowka çyzdyransoň emele gelýär. Hristianlyk dininiň mukaddes kitabynda hem tatuirowkalar etmek garalanyp, bedeni dilmezlik, derä oýup zat ýazmazlyk nygtalýar.

«Köpçülikleýin medeniýetiň»ýene bir görnüşi «**Gotlar**»dyr. «Gotlar» (iňlis dilinden «goths» — gotlar, warwarlar, medeniýetsiz adamlar, nadanlar diýip terjime edilýär) ahlaksyzlyk, gaýryadamlyk ýaly nogsanlaryny wagyz edýän submedeniýet bolup, XX asyryň 70-nji ýyllarynyň ahyrynda Beýik Britaniýada peýda bolupdyr. Hususan-da, 1982-nji ýylda «Betkaw» saz toparynyň açylmagy got ýaşaýyş tärini wagyz etmekte uly orun tutupdyr. Hut olaryň işi netijesinde gotik-rok saz žanryemele gelip, iňlis ýaşlarynyň arasynda meşhur bolup

başlapdyr. «Gotlar» hereketiniň esasy taglymy ölümi romantikleşdirmek, gynag, jebir-sütem, hapalykdan rahatlanmaktan ybaratdyr. Şu **submedeniýet** wekilleri gara reňke esaslanan imije daýanýarlar, gotik saza gyzylanýarlar, bu günki gün bilen ýaşaýarlar. Gotlar pozitiw duýgularдан lezzetlenmegiň ýerine, ruhy azaplanmak, umytsyzlyk we ruhy gahardan lezzetlenýärler. Gotlary köçede tanamak onçakly kyn däl.

Ýokarda agzalyşy ýaly, şu submedeniýet wekilleri gara reňke esaslanan «dress-kod»a amal edýärler. Şol sanda, gotik geýniş stiliniň esasy elementleri — lybaslarda gara reňkiň köp bolmagy, metaldan ýasalan dürli bezegleri ulanmakdyr. Ýokarda getirilen mysallar dan görnüşi ýaly, «köpçülikleýin medeniýet» adamy mangurda öwürýär. Ol özüniň «men» ligini ýitirýär. Onuň üçin gadyrly zatlar galmaýar, ata-ene, perzent, gymmatlyk ýalylary hasap etmeýär.

Jemgyýetde hiç zady gadyrlamaýan adamlaryň köpelig gitmegi döwleti krizise getirýär. Netijede biperwaý adamlar köpeliýär, milli gymmatlyklara, ruhyýete putur ýetýär.

*Siz Hudaýyňyz
— Eýemiziň
perzentlerisiňiz,
ölenler üçin
özünüzi kesmäh,
saçyňyzyň önüni
gyrkmaň.*

**Gadymky Äht
(Ikinji
kanun, 14:1).**

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. «Köpçülikleýin medeniýet» adamyň durmuşyna nähili täsir edýär?
2. Edebiýat ylmyndan alan bilimlerinize daýanyp, «mangurt» düşüncesiniň jemgyýetiň ösüşine täsiri barada pikir ýörediniň.
3. Dini taglymatlaryň «köpçülikleýin medeniýete» gatnaşygy nähili?
4. Siz näme üçin «köpçülikleýin medeniýeti» garalaýarsyňyz? Pikiriňizi esalandyryň.
5. Berlen halk nakyllyny «köpçülikleýin medeniýet» bilen baglap düşündiriň: «Ähli ýaldyrap görnen zatlar altyn bolubermeyär».
6. Berlen suratlarda görkezilen ýagdaýlar umumynsany gymmatlyklara nähili putur ýetirýär?

20-§ KSENOFOBIÝA WE DIN

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Ksenofobiýa, hristianofobiýa, ýudofobiýa, islamofobiýa diýen adalgalary eşitdiňizmi?
2. Adama mahsus bolan gorky halatyna nähili hadysalar köpräk sebäp bolýar?
3. Gorkyny ýeňmek üçin nämelere üns bermeli?
4. Biologik gorky bilen emeli gorkynyň tapawudy nämede?

Ksenofobiýa — (grek. *ksenos* — keseki; *fobos* — gorky) grek dilinde haýsy-da bolsa bir «keseki», «nätanyş» bolan zatdan ýa-da düşünjeden «gorkmak» manysyny aňladýar.

Lukmançylykda bu söz adamdaky «nätanyş şahs, zat, hadysa we başgalardan gorkmak» ýa-da olardan «ýigrenmek» duýgularyny aňladýar. Özi üçin keseki bolan zatlardan gaça durup gorkmak, aýratynam, ýaş bäbeklerde aýdyň görünýär.

Nätanyş zatdan we hadysalardan ätiýaçlylykdan gaça durup, olardan ýetmegi mümkin bolan howp-hatardan gorkmak adamdaky öz-özünü goramak aýratynlygy bilen bagly bolup, adatda sagdyn adamda bolýan halatdyr. Bular ýaly öz durmuşy, nesli, görnüşini keseki we näbelli howp-hatardan goramak, biologik gorky duýgusy haýwanlarda hem bar. Ksenofobiýa bu tebigy bol-

«Biz, şonuň ýaly-da, dünýäniň dürli ýerlerinde antisemitizm we islamofobiýanyň güýçlenedigini, musaýy, musulman araplara gör0ş zulumkärlik, jynsparaslygy wagyz edýän hem-de olary kemsidýän taglymlara esaslanan tapawutlandyrmak hereketleriniň peýda bolýandygyny çuňňur alada bilen ykrar edýäris».

«Jynsy kemsitmäniň ähli şekillerini ýok etmek baradaky deklarasiýa»nyň 61-nji maddasy

madyk, adamdaky käbir nätanysž zada görä çenden artyk ýigrenç duýgusynyň emele gelmegi, nerw ulgamynyň hatardan çykmagy halatydyr.

Adamdaky şu psihologik aýratynlyk islendik täzelik, ol gowy ýa-da ýaman bolmagyna seretmezden, ondan çekinmek bilen kabul etmekden ybarat. Meselem, täzelik açyş edýänlerden Galileo Galileý (1564-1642), Nikolaý Kopernik (1473-1543) ýaly alymlaryň bütindünýä oýlap tapmalaryna bolan gatnaşygy mysal edip bileris. XIX asyrdaky ýerli halklaryň arasynda «Tünüke tam ýapylan öýe perişde girmeyär», «kartoşka — musulmanyň tagamy däl» ýaly fanatiklerçe pikirler ýaýran. Bu mesele barada aýdylanda ýylgyran bolýarys. Emma häzirkiki XXI asyrdaky siwilizasiýa prosesleriniň çaltlanýan döwründe adamlaryň arasynda gowy täzelige görä gorky duýgusy ýitmeyär. Diňe gorkynyň obýekti üýtgeýär.

TARYHA NAZAR

ABŞ-da XIX asyrdaky emele gelen «Ku-kluks-klan» toparý gara bedenlilere garşy ak bedenliler milletçiligi hökmünde emele gelipdi. Bu topar tarapyndan gara bedenlilere görä geçirilen basyş we terrorçylyk hereketleri netijesinde jemgyýetde ep-esli birahatlyklar gelip çykdy. «Ak jynslylyk» ady bilen meşhur bolan bu gizlin topar ABŞ-da 1861-1865-nji ýyllardaky raýatlar urşundan soň günortaly öňki esgerler tarapyndan guralypdy. Olar tarapyndan nyşana alnan gara bedenli «gurbana» dub daragtynyň şaha-pudagy ýa-da apelsiniň tohumlary taşlap gidilýärdi. Bu belgini alan gara bedenli adam aýdylan işi etmegi ýa-da ýurdy taşlap çykyp gitmelidi. Ýogsam oňa gutulgysyz ölüm garaşyardy.

Ку Клуks Клан. Белое движение в США. — Москва, 2001; McVeigh, Rory.

*Ksenofobiya jynsy
ya-da dini kem-
sitmelere sebäp
bolýar.*

Dini ksenofobiýadan daşary etnik, milli, jynsy ksenofobiya görnüşleri bar. Haýsy-da bolsa bir halka (etnosa) görä çekinmek, gorky bilen garaýyş we şu garaýyşlar bilen bagly hereketler etnik ksenofobiýanyň bir görnüşidir.

Häzirki günde köpçülikleýin habar serişdelerinde «terrorizm» we «yslam» sözleri juda köp halatlarda bilelikde ulanylýar, netijede yslandan gorkmak — islamofobiya düşüňjesi emele geldi. Islamofobiya adalgasy XX asyryň ahyrlaryndan ulanyşa girip gelen.

Islamofobiýanyň aňyýet tarapy şundan ybarat, ýagny munda bir tarapdan dünýewilik, ikinji tarapdan wyždan azatlygy prinsipleriniň käbir günbatar döwletlerinde doly tertibe salynmanlygynda görünýär.

Islamofobiya käte «dini kemsitme» (dini diskriminatsiya) görnüşinde ýüze çykmagy mümkin. «Dini kemsitme» adamlary dini degişliligine görä, olaryň hak-hukuklaryny çäklendirmekten ybarat.

Dini ksenofobiýanyň görnüşleri başga jahan dinlerihe görä-de ulanylýar. Meselem, hristianlyk dinine görä erbet gatnaşyk «hristianofobiya» sözi şeklinde, musaýylyk dinine görä «ýudofobiya» jümlesi ulanylýar.

Köplenç jemgyýetdäki ksenofobiýanyň peýda bolmagyna köpçülikleýin habar serişdeleri sebäpçi bolýar. Çünki köpçülikleýin habar serişdeleriniň wekilleri köplenç şow-şuwa sebäp bolýan, adamlarda gyzyklan-

Adamyň psihologik halatlary bilen bagly bolan «fobiya»laryň hem öz nobatynda birnäçe görnüşi bar. Hususan-da, «akrofobiya» (beýiklikden gorkmak), «agorafobiya» (adamlar gür ýerlerden gorkmak), «arahnofobiya» (möýden we ş.m. mör-möjeklerden gorkmak), «astrafobiya» (gök gürrüdisinden we ýyldyrymdan gorkmak), «klaustrofobiya» (dar we ýapyk ýerlerden gorkmak) we başgalar.

Islamofobiya — jemgyýetdäki parahatçylyga we berkararlyga böwet bolýan dini ksenofobiýanyň bir görnüşi bolup, ol yslam dinine, oňa uýýanlara we şu din bilen bagly obýektlere we düşünelere bir taraplaýyn, ýagny otrisatel taýdan çemeleşmäniň netijesidir.

ma oýarýan maglumatlary tizlik bilen ýetirmäge çalyşýarlar. Munda haýsy-da bolsa bir millete, jynsa, dine degişli düşüneleri we adalgalary erbet gatnaşyk oýarýan şekilde hödürlemek esasy rol oýnaýar.

Köpçülikleýin habar serişdeleri hataryndan birinji orunlardan birini eýelän internet häzirki günde yslam dini diýende esasan «uruş», «söweş», «goşun», «zulumkärlik», «basybalyjylyk» ýaly maglumaty berýär.

Meselem, yslamyň adyndan iş alyp barýan ekstremistik toparlaryň yslam çeşmelerini bozup, öz bähbitlerine laýyklykda düşündürmäge dyrjaşmalary, ikinji tarapdan bular ýaly öz bähbitleri ugrunda hiç hili mukaddes zady, ne din, ne halallygy, ne-de milleti we Watany hasap etmeýän toparlary «yslam» diýip atlandyrmak, olar alyp barýan gyrlyşyklary «yslamyň şertleri» hökmünde düşündürmek islamofobiýanyň güýçlenmegine getirýär.

Yslam dinine uýýan adam şu diniň mukaddes çeşmelerindäki garaýyşlara, olaryň gowy mazmunyna dogry aň ýetirmelidir. Musulmanlaryň özleri yslam çeşmeleri umumyňsany gymmatlyklara garşy çykmaýandygyny düşünişip ýetmeli bolýarlar. Yslam haýyrlylyk dini bolany sebäpli-de ony adalatly ýagdaýda düşündürmek talap edilýär. Ýogsam onuň mazmunyna putur ýetmegi we bu din barada çuňňur bilime eýe bolmazlyk adamda ol hakda ýaman düşünje döremegine getirýär.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Dini ksenofobiýanyň gelip çykmagyna nähili faktorlar sebäp bolýar?
2. Islamofobiýanyň ruhyýete wehimi barmy? Pikiriňizi esaslandyryň.
3. Yslam dininiň ýagsylyk mazmuny barada pikir bildiriň.

21-§

DÜNYÄ DINLERINDE PARAHATÇYLYK TAGLYMY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. «Bir gün uruş-jenjel bolan ýerden kyrk gün bereket gidýär» diýen hikmetli sözleriň manysyny bilýärsiňizmi?
2. Uruş we bozgunçylyk nähili netijelere getirjegi barada oýlap görüň.
3. Parahatçylygy gorap saklamak üçin her birimiziň jogapkärligimiz nämäde diýip oýlaýarsyňyz?

*Özara pikirdeş,
dertdeş boluň,
bir-biriňizi do-
ganlarça söýüň.
Bir-biriňize
mähr-şepagatly
we kemter boluň.*

**Täze Äht.
Pýotryň
birinji haty,
3-nji bap, 8-12**

Ylym-bilim, medeniýet, ykdysadyýet we başga ähli ugurlaryň ösmegi parahatçylyk, asudalyk bilen baglydyr. Şu sebäpli-de bu günki günde howpsuzlyk бүтін дүнйәде иň derwaýys meselä öwrüldi. Ýyl saýyn döwletler tarapyndan goranma ulgamy we harby ugra goýberilýän harajatlaryň barha artmagy pikirimizi tassyklaýar. Ýöne diňe häzirki zaman gural-ýaraqlara eýe bolmagyň özi parahatçylygy üpjün etmeýär. Çünki häzirki zaman bozgunçy güýçler aç-açan söweş etmän, eýsem tötänden ýykgynçylyk amalyýetlerini ulanmak, harbylary däl, eýsem parahat ilaty nyşana almak ýaly nejis usullardan peýdalanýarlar. XX asyryň ikinji ýarymynda дүнйәде 300-den artyk parahatçylyga howp döredýän dawalar bolanlygy-da gynançly ýagdaýdyr.

Islendik din öz dowamçylaryny parahatçylyga we adamperwerlige çagyýar. **Hiç haýsy din nähak gan dökmek, uruş oduny ýandyrmak we bozgunçylygy wagyz etmändir.**

Hristianlyk дүнйәде иň giň ýaýran din hasaplanýar. Taryhda şu dini nykap edip bozgunçylyk, gyrgynçylyk maksatlarynda peýdalanylandygy, «Haçly ýörüşler»,

*Hiç kime ýamanlyk üçin ýamanlyk etmäň. Ähli adamlaryň gözüniň önün-
de gowulyk etjek boluň.*

*Eger alajy bolsa, eliňizden geldiginden, ähli adamlar bilen agzybirlikde
ýaşañ.*

Täze Äht. Rimlilere hat, 12-nji bap, 17-18.

«Inkwizisiýa» atlary astynda köp şäherlar weýran edilendigi, müňlerçe adamlaryň heläk bolandygy taryhdan mälim. Holbuki, hristianlykda hiç kimga ýamanlyk qilinmaslik barada ta'lim beriladi. Bu din ham ähli dinler ýaly parahatçylykparwerlik, gowulyk etmek we ýagşylyga çagyýar.

Butparazlyk taglymatynyň özboluşly taraplary ähli janly zatlar muhabbet bilen garamagyň wagyz edilmeğinde, akyl görkezmelerine berk boýun egmek we duýga berilmezlikde-de görünýär. Parahatçylyk söýüjilik we haýyrylyk taglymlary butparazlygyň «Pança şila» (sanskritçe — baş nesihat) kadasynda hem bar. Oňa görä buddist adam öldürmekden, ogurlykdan, ýalňyşmaklykdan, ýalan sözden, pýan ediji zatlardan saklanmalydyr. Bu dine uýýan her bir ruhany özgeleriň emlägine göz dikmezlik, birine ýigrenç bilen garamazlyk, adalat barada oýlamak, mynasyp adamlardan gowulygy aýamazlyk, ahlak hereket kadalaryna amal etmeli hasaplanýar.

Merkezi Aziýada emele gelen zarduştylyk dini hem özüniň parahatçylyk söýüjiligi bilen aýratyn tapawutlanypdyr. Bu «Awesto»da ýazylan «Gowy pikir, ýagşy söz, haýyryly amal» taglymatynda-da öz şöhlenenmesini tapan. Şolo bir wagtda, Widewdat kitabyň ikinji bölümünde parahatçylygyň möhümligi barasynda pikirler bildirilen. Ýasna kitabyň 12-nji bebynda her bir zarduşty özüni saklamaly bolan zatlar hatarynda çarwany

*Halkyň arasynda
pitne turuzmak,
töhmet we gybat
etmek ýolundaky
dyrjaşmalar,
parahatçylygy
we asudalygy
hatardan
çykaryýan
hadysalar ýa-
da hereketler
yslamyň
mazmunyna
umuman tersdir.*

«Özüňe azar ýetmesin diýseň, özgelere azar berme, başgalara azar berseň, özüň hem azar çekersiň. Hirsu höwes ähli bagtsyzlyklaryň sebäpçisidir. Wagtyň geçmegi bilen hemme zat özgerýär, şonuň üçin, hiç zada artykmaç göwün baglama, göwnüňni arassa sakla, hakykat we baky bagt gözle. Ýamanlyk etme, günäden saklan. Hemişe gowulyk et. Başgalary söýseň, özüň hem, başgalar hem bagtly bolarlar. Özgeleriň aýdanlaryny ret etme we garalama, özüňi bagtly etmek üçin özgeleri bagtsyz etmek ynsapdan däl».

Budda

Ahimsa — diňe bir adamlara däl, şu bilen birlikde ähli janly jandarlara görä-de zulum etmezlik.

talamak, zyýan ýetitmek we weýrançylyk etmekden özüňi saklamak hem sanap geçilen.

Milli dinlerden bolan hinduilik we jaýnylykda parahatçylyk söýüji taglymlary «ahimsa» — güýç ulanmazlyk taglymatynda öz şöhlenenmesini tapypdyr. Oňa görä ýer yüzünde bozgunçylyk etmek, diňe bir adamlara däl, eýsem ähli jandarlara-da azar bermek gadagan edilýär. Şol bir wagtda şu taglymat zulumkärlige zulumkärlik bilen jogap bermek, uruş edene garşy uruşmagy-da garalap çykýar.

Parahatçylyk taglymyna iň uly üns beren dinlerden biri yslam dinidir. Sebäbi, «Yslam» sözüniň manylaryndan biri-de parahatçylyk diýmekdir.

Parahatçylygy gadyrlamak, asuda ýaşamak üçin şukranalyk ony saklap galmagyň we berkitmegiň zerur

DÖREDIJILIKLI IŞ

Hiç oýlap görüpdiňizmi, siziň arkaýyn ýaşamagyňyz, mekdebe bar-magyňyz, dynç almagyňyz, hezil edip telewizoryň garşysynda özüňiz ha-laýan zatlaryňyzy görüp oturmagyňyz üçin näçe adamlar özleriniň rahatyn-dan geçmelidirler?

şerti hasaplanýar. Yslam taglymatynda meseläniň bu tapryna-da aýratyn üns berlen.

Yslam dini taglymatynda ýokary nygmat bolan il-ýurt parahatçylygy, halkyň dynçlygyny gadyrlamak, gorap saklamak, oňa putur ýetirmekden saklanmak zerurlygy barada berk görkezme berilýär. Bu mesele yslam dininiň mukaddes çeşmelerinde möhüm orun eýeleýär.

Yslam taglymaty Alla tagalanyň beýik nygmatlary — parahatçylygyň we asudalygyň gadryna ýetmäge, hüşgär we ünsli bolmaga çagyryar. Biperwaýlyk, ünsüzlük, bi-prhlyk, naşukürlük däl, eýsem berlen nygmaty ykrar etmek, onuň gadryna ýetmek, hormatlamak, aýawly saklamak şükranalygyň mazmunyny düzýär. Özara dawalary ýaraşmak, ylalaşmak ýoly bilen çözmegi, jemgyýetdäki parahatçylyga wehim döretmegi, basybalyjylygy we zu-

*Men saňa para-
hatçylygy köpel-
dip bererin, men
parahatçylygyňy
gaýtaryp bere-
rin we goraryn.
Meniň soltan-
lygymda ne
sowuk şemal, ne
gurakçylyk, ne
azap we ne-de
ölim bolýar.*

Awesto

«Men Prezident hökmünde Amerikanyň halkynyň we öz adyndan kepillendirýärim, biz terrorizme we ekstremizme garşy berk göreş alyp barýarys, bu ýolda, haýsy din wekili bolmagymyza seretmezden, ählimiz birleşmelidir. Ýer ýüzünde parahatçylygy saklamak we berkitmek iň esasy wezipämiz bolmaly, diýdi ABŞ-nyň Prezidenti.

Sammitiň münberinden ýaňlanan beýle gepler elbetde bize-de makul boldy. Şu nukdaý nazardan garanda, biz bu günki günde sosial-ruhy durmuşymyzy ösdürmek boýunça amala aşyran işlerimizi täze başgançaga galdyrmalydyrys, munuň üçin döwletimiziň we jemgyýetimiziniň ähli güýçlerini we mümkinçiliklerini mobilizlemelidiris».

Özbeqistan Respublikasynyň Prezidenti Şawkat Mirziýoýewiň 2017-nji ýylyň 15-nji iýulynda «Sosial durnuklylygy üpjün etmek, mukaddes dinimiziň saplygyny gorap saklamak — döwür talaby» temasyndaky maslahatda sözlän sözünden

Yslam dininiň mukaddes çeşmesi bolan Gurhany kerimiň «Bakara» süresi, 208-nji aýatynda: «Eý, iman getirenler! Uçdantutma parahatçylyk işine girişiň!» — diýilýär. Aýatdaky «uçdantutma» sözi düşündiriş kitaplarynda getirilmegine görä, bir tarapdan, ähli adamlaryň birleşen ýagdaýda parahatçylyk ýoluny tutmalydygy, ikinji tarapdan bolsa, ony berkarar etmek üçin nähili ýol bilen bolsa-da goşant goşmak zerurdygyny aňladýar. Şunuň bilen birlikde, Alla tagalanyň «Oňa (ýere) sag-aman, dynç-parahat giriň!» (Hijr, 46), diýen aýatynda jennetdäkileriň ebedi durmuşy parahatçylyk, asudalyk we saglykda geçýändigini nygtalýar. Diýmek, bu aýat parahatçylyk we amanyk diňe bir bu dünýäde gadyrly bolman, eýsem jennetde-de juda beýik nygmatdygyny hem-de ýer ýüzi adamzadyň boletin, özara agzybir we raýdaş ýaşamagy üçin ýaradylandygyny aňladýar.

Iki nygmat bar bolup, köp adamlar onuň gadryna ýetmeýärler. Ol dynçlyk we saglykdyr.

Hadys

lumkärliigi dowam edýänlere görä berk we çalt çäreler görmek zerurlygy nygtalýar.

Parahatçylygy saklamak üçin her bir adam jogapkär, ony saklap galmak we berkitmek üçin her kim öz goşandyny goşmalydyr. Parahatçylyga garşy çagyryşlar käbir çäklerde birahatlyk, bikararlyk, gyrgynçylyk we ýykgyňçylyklar höküm sürýän häzirki döwürde ýurdumyzdaky parahatçylygy-asudalygy üpjün etmek öz-özünden bolmaýandygyny aňmaga, özara ýene-de agzybir we jebis bolup ýaşamaga ündeýär.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Özbegistan Respublikasynyň Daşary syýasatynyň prinsiplerinde parahatçylygy saklamaga gönükdirilen nähili prinsipler bar?
2. Dünýä dinleri taglymatynda parahatçylygy goramak taglymlary nähili düşündirilýär?
3. «Awesto»da nygtalýan «Gowy pikir, ýagşy söz, haýyrly amal» taglymatynyň parahatçylyk söýüjilige nähili gatnaşygy bar?

22-§ MISSIONERLIK – YAŞLARYŇ GELEJEGINE HOWP

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Missionerlik we prozelitizm barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Missionerleriň esasy maksatlary nämeden ybarat diýip oýlaýarsyňyz?
3. Özbegistanyň kanunlarynda missionerlik barada näme deýlipdir?
4. Missionerligiň jemgyýete nähili täsiri bar?

SEKTALAR

Missionerlik dinleriň arasyndaky tebigy deňagramlylygyň bozulmagy, dinlerara gapma-garşylyklaryň gelip çykmagyna sebäp bolýan kanuna ters bolan nogsanlardan biridir. Bu gün käbir sektalar we toparlar missionerlik işini jemgyýeti içinden ýumurmak, betnebis maksatlara ýetmek ýa-da pul tapmaga gönükdirilendir. Olaryň bu işi müňlerçe adamlaryň, aýratynam, ýaşlaryň durmuşyna, saglygyna we ruhyýetine uly howp döredýär.

Aglaba sektalar «Watan» düşüňjesini umuman inkär edýärler. Bu bolsa adamlarda Watandan kesekileşme, onuň tagdyryna görä parwaýsyzlyk we biprhlyk keýpiniň şekillenmegine getirýär.

Käbir missionerlik guramalary öz agzalaryna harby gulluga barmagy gadagan edýär. Bular ýaly taglymlara berk wepalylygyň talap edilmegi öz mazmunyna görä, milli howpsuzlyga gönüden-göni howp döredýär. Käbir sektalar bolsa «Bibliýa»daky käbir görkezmeleri adamkärçiliksiz mazmunda düşündirýärler.

Käbir sektalarda bir adamyň ganyny başgasyna guýmak günä hasaplanýar. Adam ýaşamagy üçin garaşyl-

Sekta — diňe özüni «hak din», adamlary «goldaýa ýetirýän» diýip dawa edýän, aslynda bolsa belli bir syýasy we ykdysady maksatlary gözleýän topardyr.

Missionerleriň maksady belli bir halklaryň arasynda öz ygtykadyna görä şübhe döredip, ýuwaş-ýuwaşdan olarda öz ata-enesine, milletine, Watanyňa ýigrenç oýarmakdyr.

madyk ýagdaýlarda gan guýmak aýgytlaýjy ähmiýete eýedigini hasaba alýan bolsak, beýle taglym wagzy pajyaly netijelere getirýär.

MISSIONERLIK USULLARYNYŇ KÄMILLEŞMEGI

Missionerler mekana we zamana uýgunlaşmak bilen öz usul we serişdelerini hemişe kämilleşdirip gelipdirler.

Hususan-da, soňky wagtlarda olar mälim bir sosial gatlagy bölüp alyp, şu gatlak bilen maksatly iş alyp bar-maga ymtylýarlar.

Şol sanda, missionerler esasy ünsi gatysyk millet wekillerinden ybarat maşgalalaryň agzalary, oň hiç bir dine uýmadyk, agyr kesele, aýralyga, maddy kynçylyga duçar bolan, ahlak düzediş edaralaryndan çykyp gelen, ýagny maddy we ruhy kömege mätäç adamlara gönükdirilýär.

Şunuň bilen birlikde, missionerler senagat kärhanalary ýerleşýän çäklerde işçiler we wagtlaýyn işsizler hemde hususy telekeçiler bilen işlemäge-de aýratyn üns berlip başlandyklaryny nygtamak zerurdyr.

Şonuň ýaly-da, sungat ugrunyň işgärleri, kitaphanaçylar, orta mekdep okuwçylary, dürli edaralaryň gullukçylary işeňňir missionerlik wzynyň obýekti hökmünde saýlanýandygyny hem bellemeli. Munda sektanyň

DÖREDIJILIKLI IŞ

Raýatlaryň aşakdaky borçlary çäklendirilmegi mümkinmi ýa-da haýsy ýagdaýlarda başga wezipe bilen çalşyrylýar?

Özbeqistan Respublikasyny goramak — Özbeqistan Respublikasynyň her bir raýatynyň borjudyr.

Özbeqistan Respublikasynyň Konstitusiyasy, 52-nji madda

täsirine düşen sungat işgäri sungatyň duýgy-emosional täsiriniň güýjünden peýdalanyp, ygtykat taýdan basyş etmekde ýokary netijeliligi gazanmak mümkin bolsa, prozelit kitaphanaçyda bolsa «olja» hökmünde saýlananlar bilen ýekebara işlemäge mümkinçilik döreýär.

Agzalan mysallar hem missionerlik obýekti hökmünde saýlanýan gatlaklaryň çägi üznüksiz ýagdaýda barha giňelýändigini görkezýär.

Missionerler ulgamyly wagyz işleriniň basyşyny amala aşyrmak, zygiderli psihologik täsir etmek arkaly adamlary öz ygtykadyny özgertmäge mejbur edýärler. Olaryň beýle hereketleri ahyrky netijede adamlar we konfessiýalarara duşmanlyk keýpiniň şekillenmegine esas döredýär.

MISSIONERLER WE ÇAGALAR

Missionerler özlere barada gowy düşüňjani şekillendirmek we şu ýol bilen öz işlerini giňeltmek maksadyna mekdep ýaşyndaky çagalar bilen işlemäge-de aýratyn üns berýärler. Şol sanda, çagalar üçin tomusky dynç alyş mesgenlerini guramak arkaly degişli ygtykat tälimer-terbiýäni amala aşyrmakdan giň peýdalanylýandygyny

Geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň başlarynda, 1995-nji ýyla çenli gan guýulmanlygy üçin gurban bolan 3 315 sekta dowamçylary atma-at görkezilen memorial döredilipdi.

DÖREDIJILIKLI IŞ

Iýegowo şehitleri tarapyndan 1930-njy ýyldan 1952-nji ýyla çenli (22 ýylyň dowamynda!) öz tarapdarlaryna keselleriň önüni almaga gönükdirilen waksinasiýalary almagy, 1967-nji ýyldan 1980-nji ýyla çenli (23 ýylyň dowamynda!) deri we organlary göçürme geçirmegi gadagan edilip gelendigi adamy geň galdyrýar. Olar tarapyndan 1944-nji ýylda kabul edilen başga biriniň ganyny guýdurmazlyk boýunça gadagan häzire çenli amal edip gelýär.

Hereket adamyň keşbini açyp beriji iň anyk serişdedir. Adam nähili hereket etse şeýledir.

Gegel

Her kimki «meni bilimdan eken, diýsinler» diýen maksatda özünden danarak adam bilen jedelleşe öz nadanlygyny görkezzen bolýar.

Saady Şerazy

nygtamak gerek. Beýle ugurdaky hereketler Özbegistanda-da bolýandygyny bellemek gerek.

Tomusky dynç alyş döwründe çagalary dynç alyş ýerlerine gysga möhletleýin alyp çykmak, buthananyň çäginde birnäçe smenaly, iň bolmanda 2 mahal nahal berilýän gündizki dynç alyş mesgenlerini guramak hem missionerler işeňňir peýdalanýan usullardan hasaplanýar.

Adatda, beýle amalyýet buthana gatnaýan raýatlaryň çagalary üçin guralandygy barada hemme ýerde aç-açan yglan edilýär hem. Emma aslynda beýle hereketler «ygtykat terbiýesinden daşda galýan çagalar» üçin niýetlenendigi hiç kime syr däl.

Buthana ybadata gelyänler arkaly mähellelerde we mekdeplerde çagalar dynç alyş mesgenlerine mugt ýollanma barlygy, dynç alyş döwründe dürli gurnaklar iş alyp barmagy, çagalaryň dynç alşynyň mazmunly geçmegi, gadymy ýerlere syýahatlar guralmagy baradaky bildirişleriň ýaýradylmagy-da şeýle netije çykarmaga mümkinçilik berýär.

Missionerler ýaýradýan kitaplaryň içinde çagalar üçin niýetlenen «Injiliň» bolmagy bolsa daşardan garan adam üçin kiçi bir tötänlik duýulmagy mümkin, emma missionerleriň taktikasyndaky tebigy-kanuny ýagdaý hasaplanýar.

Buthanalarda çagalar üçin niýetlenen «ýekşenbe» mekdeplerini guramak, beýle mekdeplere çekilenleriň gatnaşmagynda dürli çäreleri geçirmek, öz sektalarynyň taglymaty bilen ýugrulan spektakllary goýmak we belli bir taýýarlykdan geçen terbiýelenýänlerden masihilige çagyryan dürli edebiýatlary ýaýratmakda köp peýdalanmaga ymtylmagy-da çagalaryň arasynda alnyp barylýan missionerligiň özboluşly görnüşi hökmünde bellemek mümkin.

MISSIONERLIGE GARŞY GÖREŞ

Missionerlige garşy göreş meseleleri Özbekistan Respublikasynyň «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanuny bilen kesgitlenendir.

Kanuna görä «Bir dini konfessiýadaky dindarlary başgasyna girizmäge gönükdirilen hereketler (prozeli-tizm), şonuň ýaly-da başga islendik missionerlik işi gadagan edilýär. Şu kadanyň bozulmagyna günäkär bolan şahslar kanun resminamalarynda bellenen jogapkärlige çekilýärler» (5-nji madda).

Ýöne bu günki günde missionerler dünýä boýunça demokratik gymmatlyklaryň, adam hukuklarynyň eg-silmes ähmiýete eýe bolup barýanlygyndan hem öz maksatlary ugrunda ussatlyk bilen peýdalanmaga çalşýarlar.

Meselem, missionerler köplenç «*Adam hukuklary Ählumumy deklarasiýasy*» hem-de «*Raýatlyk we syýasy hukuklar barada halkara Pakt*»larda berkidilip goýlan käbir kadalara salgylanýarlar.

Munda her bir adam wyždan azatlygy hukugyna eýeligi, şu hukuk, şol sanda, öz dinini özgertmek, tagat-ybadat etmek, dini edim-gylymlary we dessurlary berjaý etmek azatlygyny öz içine alýandygy baradaky

*Ýaşlaryň aňynda
nähili keýpiň
üstünligini aýt-
saň, men saňa
soňky nesliň te-
bigatynyň nähili
boljakdygyny
aýdyp bererin.*

Edmund Berk

DÖREDIJILIKLI IŞ

Berlen teksti «Talaba ýaşlar — missionerlik işiniň esasy obýekti» diýen pikir bilen baglap düşündiriň.

«*Bütün dünýäde uniwersitetlerde we kolležlerde 37 million talyp okaýar. Olaryň aglabasy 20 ýyldan soň iri wezipeleri eýelärler*».

P. Jonstoun. «Dünýä operasiýasy»

DÖREDIJILIKLI IŞ

Teksti okaň. Döwlet raýatlara wyždan azatlygy hukugyny bermek bilen birlikde, bu hukugy amala aşyrmagynda olara nähili borçlar ýüklenýär? Piki-riňizi esaslandyryň.

Raýatlar öz hukuklaryny we azatlyklaryny amala aşyrmakda başga şahslaryň, döwletiň we jemgyýetiň kanuny bähbitlerine, hukuklaryna we azatlyklaryna putur ýetirmeli däldirler.

Özbeqistan Respublikasynyň Konstitusiyasy, 20-nji madda

kadalary getirmek bilen öz işleriniň göýä kanunydygyny esaslandyrmakçy bolýarlar.

Ýöne şu resminamanyň 18-nji maddasynyň 2-nji bendinde ygtykady özgertmek mejburi hereketler bilen bagly bolmazlygy, 20-nji maddasynyň 2-nji bendinde bolsa **duşmanlyk we dini ganymlygy getirip çykarýan hereketler kanun bilen gadagan etmek zerurlygy** baradaky kadalar berkidilen.

Missionerleriň esasy maksady haýsydyr dini wagyz etmek ýa-da haýsydyr dini güýçsüzlendirmek däl, eýsem sizi bilen biz ýaşap duran ýurduň parahatçylygyna höwp döretmek we ösüşini berbat etmektir.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Sekta diýende nämä düşünilýär?
2. Sektalar işiniň zyýanlary nämelerde ýüze çykýar?
3. Missionerler çagalaryň arasynda iş alyp baranda nämelere üns berýärler?
4. Özbeqistan Respublikasynyň «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunynda missionerlige nähili gatnaşyk bildirilen?

23-§

«WYŽDAN AZATLYGY WE DINI GURAMALAR BARADA»KY KANUNYŇ MANY-MAZMUNY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Hiç oýlap görenmisiňiz, Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiýasynda «Özbekistan Respublikasynda ähli raýatlar birmeňzeş hukuklara we azatlyklara eýe bolup, jynsyna, milletine, diline, dinine, sosial gelip çykyşyna, ygtykadyna, şahsyna we jemgyýetdäki ornuna seretmezden, kanunyň öňünde deňdirler», diýip bellenende nähili gymmatlyklar nazarda tutulýar?
2. Wyždan azatlygyny üpjün etmek babatda ýurdumyzda nähili amaly işler alnyp berylýar?

Konstitusiýamyzyň 31-nji maddasynda «Hemme üçin wyždan azatlygy kepillendirilýär. Her bir adam islän dine uýmak ýa-da hiç haýsy dine uýmazlyk hukugyna eýe. Dini garaýyşlary mejburlap siňdirmäge ýol berilmeýär», diýip berkidilip goýlan.

Şu kadany amala aşyrmak mehanizmi hökmünde kabul edilen Özbekistan Respublikasynyň «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunyň 3-nji maddasynda wyždan azatlygy raýatlaryň islendik dine

Kämilik ýaşyna ýetmedik çagalary dini guramalara çekmek, şonuň ýaly-da olaryň ygtyýaryna, ata-eneleri ýa-da olaryň ornuny tutýan şahslaryň ygtyýaryna ters ýagdaýda dine okatmaga ýol berilmeýär.

Özbekistan Respublikasynyň «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunyň 3-nji maddasyndan

Dine uýmak ýa-da özge ygtykatlar azatlygy milli howpsuzlygy we jemgyýetçilik tertibini, diňe başga raýatlaryň durmuşyny, saglygyny, ahlagyny, hukugyny we azatlyklaryny üpjün etmek üçin zerur bolan derejede çäklendirilmegi mümkin.

**Özbeqistan
Respublikasynyň
«Wyždan azatlygy
we dini guramalar
barada»ky
Kanunyndan**

uýmak ýa-da hiç hili dine uýmazlykdan ybarat kepillendirilen konstitusion hukugydygy kesgitlenendir.

Oňa görä raýat özüniň dine, dine uýmaga ýa-da uýmazlyga, ybadat etmäge, dini edim-gylymlara we desurlara gatnaşmak ýa-da gatnaşmazlyga, dini tälim almaga öz gatnaşygyny kesgitläň wagtynda ony ol ýa-da bu ýagdaýda mejbur etmäge ýol berilmeyändigini nygtalýar.

Ata-enelar öz perzentleriniň dürli zyýanly akymlara girip gitmezligi ýaly meseleler üçin jogapkärdirler. Olar öz perzentleriniň ruhyýeti, şonuň ýaly-da, edepahlagy üçin jogapkär bolýarlar. Her bir ata-ene özüniň milli gymmatlyklaryny çagalara dogry düşündirmelidirler.

Din we ygtykat meseleleri adam ruhyýetiniň aýrylmaz bölegi hasaplanýar. Şu meseleleriň many-mazmuny barada çuňňur we esaslandyrylan bilimlere eýe bolmak durmuş-amaly işi dogry guramaga hyzmat edýär.

Wyždan azatlygy we dini guramalar baradaky normalaryň kanunçylyga girizilmegi netijesinde diýarymyzda resmi taýdan iş alyp barýan ähli din wekillerine uly mümkinçilikler döredildi.

Kanunyň esasy maksady her bir şahsyň wyždan azatlygyny we dini ygtykat hukugyny, dine gatnaşygyna seretmezden, raýatlaryň deňligini üpjün etmek, şonuň

TARYHA NAZAR

1998-nji ýylyň 1-nji maýynda Özbegistan Respublikasynyň Aly Mejlisiniň XI sessiýasynda «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunyň 23 maddadan ybarat täze redaksiýasy kabul edildi we bu kanun işläp taýýarlananda ýurdumyzyň özboluşly şerti, onda ýaşaýan ilatyň hukuklary we bähbitleri hem-de mentaliteti hasaba alyndy.

Özbekistan Respublikasy demokratik prinsiplere sadyklygynyň aňlatmasy hökmünde döwletiň din we dini guramalar bilen özara gatnaşyklarda aşakdaky prinsiplere amal edýändigini yglan etdi:

- dindarlaryň dini duýgularyny hormat etmek;
- dini ygtykatlary raýatlaryň ýa-da olaryň bileleşikleriniň hususy işi diýip ykrar etmek;
- dini garaýyşlara amal edýän raýatlaryň hem, olara amal etmeýän raýatlaryň hem hukuklaryny deň kepillendirmek hem-de olary yzarlamaga ýol bermezlik;
- ruhy galkynyş, umumynsany ahlak gymmatlyklary berkarar etmek işinde dürli dini bileleşikleriň mümkinçiliklerinden peýdalanmak üçin olar bilen gatnaşyk etmek ýollaryny gözlemek zerurlygy;
- dinden bozgunçylyk maksatlarda peýdalanmaga ýol berip bolmaýandygyny ykrar etmek.

ýaly-da, dini guramalaryň işi bilen bagly gatnaşyklary tertibe salyp durmakdan ybarat.

Kanun «Raýatlyk we syýasy hukuklar baradaky halkara Pakt»da bellenen kadalary ykrar edýär.

Adam öz dinini we ygtykadyny üýtgetmegi köp hallatlarda erbet netijelere getirýär. Aýratynam, beýle hereketler netijesinde maşgala gurşawynda ata-ogul, aga-ininiň hormatsyzlygyna getirýändigini hiç hili ýol bilen aklap bolmaýar. Şular ýaly taraplary hasaba almak bilen kanunçylykda beýle ýagdaýlara görä jogapkärlik hem bellenilen. Meselem, Özbekistan Respublikasynyň Administratiw jogapkärlik baradaky kodeksiniň 240-nji maddasynyň ikinji böleginde bir konfessiýa degişli dindarlary başgasyna girizmäge gönükdirilen hereketler (prozelitizm) we başga missionerlik işi üçin jogapkärlik bellenilen.

Prozelitizm — bir konfessiýa degişli dindarlary başgasyna girizmäge gönükdirilen hereketler.

Biziň Konstitusiyamyzda we kanunlarymyzda, milletine, diline we dinine se-retmezden, ähli raýatlarymyz deň hukuklara we azatlyklara eýedigi kepillen-dirilen. Olara öz milli medeniýetini, däbini we urp-adatlaryny saklamak, her taraplaýyn ösdürmek üçin ähli mümkinçilikler döredilen.

Şawkat Mirziýoýew

Özbekistanyň kanunlarynda, şonuň ýaly-da, dini eks-tremizm, separatizm we dogmatlyk taglymlary bilen ýugurlan çaphana neşirleri, kino, foto, audio, wideo önümleri we şular ýaly başga önümleri taýýarlamak, saklamak we ýaýratmak hukuk bozmadygy bellenen.

Netije çykaryp aýdanda, «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunyň durmuşa geçirilmegi respublikamyzyň durmuşynda uly waka boldy. Şu ugra degişli amala aşyrylýan hukuk özgertmeleri netijesinde dini guramalary hasaba almak hem-de olara ýolbaşçylyk etmek, adaty däl dini akymalaryň ýaýramagynyň önüni

DÖREDIJILIKLI IŞ

Berlen teksti üns bilen okaň we ony Özbekistan Respublikasynyň Konsti-tusiyasynyň 2-nji maddasynda kesgitlenen şu kada bilen baglap düşündiriň: «Özbekistan Respublikasy öz çäginde ýaşayan ähli milletleriň we halkyýet-leriň dilleri, urp-adatlary we däpleri hormat edilmegini üpjün edýär, olaryň ösmegi üçin şert döredýär».

«Samarkant şäherinde Sahypgyran Emir Temur döwründe gurlan, Da-niýar pygamber ady bilen atlandyrylýan kümmet yslam, hristian we mu-saýylyk dini wekilleri tarapyndan birmeňzeş hormatlanýar.

Il-ýurdumyz näçe asyrlardan bäri bu mübäreke zyýaratgähi aýawly saklap, abat edip, oňa hormat-yyzat edip gelýär».

Şawkat Mirziýoýew

DÖREDIJILIKLI IŞ

Berlen teksti üns bilen okaň. Döwletiň dini guramalara berýän mümkinçiliklerini bagrygiňlik prinsipleri esasynda pikir ýörediň.

«Dini guramalaryň merkezi dolandyryş organlary dini maksatlara niýetlenen zatlary, dini edebiýatlary we dini mazmundaky başga habar materiallaryny Özbegistan Respublikasynyň kanun resminamalarynda bellenen tertipde işläp taýýarlamaga, eksport we import etäge hem-de ýaýratmaga haklydyr».

Özbegistan Respublikasynyň «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunynyň 19-njy maddasyndan

almak, dini bilim ulgamyny kämilleşdirmek, şonuň ýaly-da dini edebiýatlary çap etmek we ýaýratmak ýaly dini durmuşyň berkararlygyny üpjün etmäge gönükdirilen wezipeleri ýerine ýetirmek üçin zaman talaplaryna laýyk hukuk mehanizmi döredildi.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Özbegistan Respublikasynyň Jenaýat kodeksiniň 216²-njy maddasyny okap, dini guramalar baradaky kanun resminamalaryny bozmagyň subýektiw taraplaryny düşündirip beriň. Şu jenaýatyň subýekti kimler bolmagy mümkin? Jenaýatyň obýekti näme?
2. Ýurdumyzda dini konfessiýalaryň arasyndaky parahatçylygy we agzybirliги goldamak üçin nähili çäreler amala aşyrylýar?
3. Özbegistan Respublikasynyň kanunlarynda prozelitizm üçin nähili jogapkärlik bellenen?
4. Taryh ylmyndan alan bilimleriniňize daýanyp, raýatlaryň wyždan azatlygy nähili üpjün edilýändigini boýunça pikir bildiriň,
5. Wyždan azatlygy diýende nämäni düşündiňiz?

24-§

ÖZBEGISTANYŇ DIN NYKABYNDAKY EKSTREMIZME WE TERRORIZME GARŞY GÖREŞDÄKI ORNY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Hiç oýlap görenmisiňiz, ekstremistler näme üçin özleriniň betnebis maksatlaryny amala aşyran da dinden nykap hökmünde peýdalanýarlar?
2. Ekstremistleriň we terroristleriň esasy maksady näme diýip oýlaýarsyňyz?
3. Ekstremistleriň taglymlaryna dünýä dinleri wekilleriniň gatnaşygy nähili?
4. Adam aňynda peýda bolan boşluk ekstremistik taglymlara boýun egmegine getirýärmí?
5. Adam aňynda boşluk peýda bolmazlygy üçin näme etmeli?

Kimki ýeriň merkezi üstünde gözegçilik ornatsa, ol Dünýä adasy-na eýe bolýar, kimki dünýä adasynda gözegçilik ornatsa ol Jahanyň üstünden hökümdarlyk edip bilýär.

**Jon
Makkinder**

XX asyryň 90-njy ýyllaryna gelip dünýä syýasy kartasynyň özgerimegi, täze garaşsyz döwletleriň emele gelmege, dünýä bileleşiginiň globallaşmagy we integrasiýalaşmagy, häzirkí zaman halkara gatnaşyklarda täzeçe tertipleriň şekillenmegine itergi boldy.

Bu döwürde Merkezi Aziýa sebiti özüniň ykdysady we strategik ähmiýetine görä dünýäniň möhüm çägi hökmünde ykrar edildi. Muňa aşakdaký faktorlar sebäp bolýar:

- Merkezi Aziýa demirgazyk we günorta, gündogar we günbatary örän möhüm transport-kommunikasiýa ýollary bilen baglaýan çak hasaplanýar;
- Merkezi Aziýa çägi Gündogar we Günbatar siwilizasiýalary kesişýän hem-de yslam, hristian we butparazlyk dinleri jem bolan nokatda ýerleşen.

- Bu — sebitiň tebigy resurslara (nebit, gaz, altyn, uran we reňkli metallara we başgalara) baýdygy köpçüligi özüne jadyly heň ýaly çekýär.

Ynha şeýle maddy baýlyklara eýe bolmaga ymtylýan betnebis toparlar her bir mümkinçilikden peýdalanmaga, iň ýokary baýlygymyz bolan milli gymmatlyklarymyza we ruhyýtimize wehim salmaga çalyşýarlar.

Biz bu günki günde çylşyrymly zamanda ýaşaýarys. Soňky wagtlarda bütin dünýä ýurtlaryny dini ekstremizm we terrorizm aladalandyrýar. Dünýäniň dürli sebitlerinde dowam edýän ýerli uruşlar, harby gapma-garşylyklar we dawalar, terrorçylyk hüjümleri halkara howpsuzlyga wehim döredýär. Häzir dini ekstremizm we halkara terrorizm dünýä ýurtlary üçin diňe bir daşky däl, eýsem içki howpsuzlyga-da dahylly meselä öwrüldi. Çünki dini ekstremistik we halkara terrorçylyk guramalary söweşeňlik usullary bilen häkimiýet üçin göreşýän toparlary şekillendirmek, olary her taraplaýyn höweslendirmäge we goldamaga çalyşýarlar.

Garaşsyzlyk gazanan Özbekistan Respublikasy fanatiklige, ekstremizme we terrorçylygyň sebitleýin we umumadamzat möçberindäki howplugyndan gelip çykyp, dünýä bileleşigi oňa garşy bilelikde göreşme-

Dini ekstremizm —

jemgyýet üçin adaty bolan dini gymmatlyklar we dogmatiki garaýyşlar ulgamyny inkär edip, olara ters bolan «taglymlary» we amallary agresiw ýagdaýda wagyz etmektir.

TARYHGA NAZAR

Merkezi Aziýa döwletlerinde terrorçylyk hereketleri 1990–1996-njy ýyllarda Täjigistandaky raýatlyk urşy dowamynda, 1999–2001-nji ýyllarda Gyzystanyň Botken welaýatynda, ýurdumyzyň çäginde 1990-njy ýylda Namanganda we Andijanda, 1999-njy ýylda Daşkent şäherinde, 1999–2001-nji ýyllarda Özbekistanyň Surhanderýa we Daşkent welaýatlarynda, 2004-nji ýylyň mart–aprel aýlarynda Daşkent şäherinde we Buhara welaýatynda, 2004-nji ýylyň iýul aýynda Daşkent şäherinde, 2005-nji ýylda Andijanda boldy.

DÖREDIJILIKLI IŞ

Berlen teksti üns bilen okaň. Ondaky halkymyza ozaldan mahsus bolan bagrygiňlik däpleri barada pikir bildiriň:

«Biziň döwletimiz köp milletli we köp konfessiýaly döwlet. Bu günki günde ýurdumyza 130-dan artyk millet we halkyýet wekilleri bir maşgalanyň perzentleri ýaly agzybirlikde ýaşaýarlar. Bu babatda, hiç şübhesiz, halkymyza ozaldan mahsus bolan bagrygiňlik däpleri möhüm rol oýnaýar».

lidigi baradaky taglymy dünýäniň abraýly guramalary münberlerinden yglan edildi. Hususan-da, Özbekistan Respublikasynyň Birinji Prezidenti Islam Karimow 1993-nji ýylyň 28-nji sentýabrynda BMG Baş Assambleýasynyň 48-nji sessiýasynda eden çykyşynda dünýä bileleşigini Owganystan meselesini üznüksiz öwrenmäge we çözmäge çagyrdy.

Özbekistan dini ekstremizme we terrorizme garşy göreş babatdaky hukuk proseslerini tertibe salmak, ekstremistik taglymlaryň ýaýramagynyň önüni almak üçin özüniň içeri syýasatynda-da degişli çäreleri amala aşyryp gelýär.

Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasy hem-de 1998-nji ýylyň 1-nji maýynda täze redaksiýada kabul edilen «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunda şu ugurdaky işleriň hukuk esaslary jemlenmegi bilen birlikde din nykaby astynda ekstremistik taglymlaryň ýaýramagy çäklendirildi.

*2001-nji ýylda
terrorçylyk netije-
sinde bozulan mi-
naralaryň ornuna
gurlan milli me-
morial we muzey.
Nýu-Ýork*

Dogmatizm (arap. *akyda* — ynam) belli bir şertde, haýsy-da bolsa bir taglyma ýa-da prinsipe berk ynam we ony absolýutlaşdyrmak esasynda şekillenen kadalary we tertibleri hem-de olary şerti, halaty, ýagdaýy hasaba almazdan, köre-körlük bilen ulanmagy we çalyşmagy aňladýar.

Ekstremizm (ekstremizm — fransuzça *extremisme*, latynça *extremus* — ýiti, soňky) jemgyýetde kabul edilen belli bir kada-kanunlara ters bolan taglymlary wagyz etmek we olary amala aşyrmak.

Respublikamyz ekstremizm we terrorizm hem-de ony maliýeleşdirmek bilen aýrylmaz bagly bolan narkobiznese we narkotrafike garşy göreşde-de berk syýasat alyp barýar. 1999-njy ýylda «Neşekeşlik serişdeleri we psihotrop maddalar barada»ky, 2000-nji ýylda «Terrorizme garşy göreş barada»ky we 2006-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan amala girizilen «Jenaýatçylykly işden alnan girdejileri legallaşdyrmaga we terrorizmi maliýeleşdirmäge garşy göreşmek barada»ky kanunlaryň kabul edilendigi-de pikirimizi tassyklaýar.

Geçen ýyllaryň dowamynda respublikamyz terrorçylyga garşy göreş bilen bagly ençeme halkara resminamalary ratifikasiýa etdi. Şol sanda, 2000-nji ýylyň 24-nji aprelinde Özbegistan Respublikasynyň Birinji Prezidenti Islam Karimowyň başlangyjy bilen Daşkent şäherinde bolup geçen Gazagystan, Gyrgezystan, Täjigistan we Özbegistan döwletleriniň ýolbaşçylary tarapyndan gol çekilen, terrorçylyk ýaly gaty agyr jenaýaty düýbi-damary bilen gyrkyp taşlamaga gönükdirilen ylalaşyk hem-de edil şu ýylyň 21-22-nji iýun günleri GDA

ABŞ döwlet departamentiniň maglumatlaryna görä, ýer ýüzünde ýylyna 10 müňden gowrak terrorçylyk hereketleri amala aşyrylýar.

70 müňden artyk adam şeýle hereketler netijesinde biwagt aradan çykýar — mundan 80% ini kämilik ýaşyna ýetmedik ýaş çagalar düzýär.

Halkara statistik maglumatlara görä, häzir dünýä möçberinde 500-den artyk terrorçylyk guramasy bar.

DÖREDIJILIKLI IŞ

Berlen teksti okaň uruşlar nähili netijelere getirýändigi barada pikirleniň.

Uruşda ýeňiji we bagtly patyşa, ýeňiji we bagtly goşun, ýeňiji we bagtly döwlet, ýeňiji we bagtly gurluş bolmagy mümkin. Emma ýeňiji we bagtly adam bolmaýar. Sebäbi, uruş adamy adam öldürmäge mejbur edýär. Adam öldüren adam bolsa hiç haçan bagtly bolmaýar.

Ötkir Haşimow, «Depderiň gyrasyna ýazylan ýazgylar»

döwletleriniň ýolbaşçylarynyň Moskwada bolup geçen duşuşygynda şu mesele boýunça möhüm resminama gol çekildi.

Şonuň ýaly-da, Özbegistan Respublikasynyň Aly Mejlisi tarapyndan «Genosid jenaýatynyň önüni almak we ony edenlik üçin jezalandyrmak barada»ky (1961-nji ýylyň 12-nji ýanwaryndan güýje giren), «Hakyna tutma jenaýatçylary hakyna tutmak, olardan peýdalanmak, maliýe taýdan üpjün etmek we okatmaga garşy göreş barada»ky (1989-njy ýylda kabul edilen), «Bombaly terrorizme garşy göreş barada»ky (1997-nji ýyl 16-njy dekabır), «Plastik partlaýjy maddalary tapyp bilmek maksadynda olary markirovka etmek barada»ky (1991-nji ýyl) we başga ençeme halkara konwensiýalar hem ratifikasiýa edilen.

Respublikamyz tarapyndan terrorçylyga garşy amala aşyrylýan bular ýaly çäreler parahatçylygy saklamakda uly ähmiýete eýe. Aýratynam, ençeme döwlet edaralary, şol sanda, goranma, adatdan daşary ýagdaýlar we içeri işler ministrlikleri, milli howpsuzlyk gullugy, araçäk, gümrükhana we prokuratura edaralarynyň terrorçylyga garşy göreşdäki işini ulgamly ýola goýmak bu günki günüň talabydyr.

Respublikamyz terrorizme garşy gönükdirilen ençeme halkara şertnamalary ratifikasiýa edip, olardaky borçnamalary zygider yerine ýetirip gelýär. Şunuň bilen birlikde, bu meselelerde özüniň başlangyçlaryny öňe sürýändigini hem aýratyn nygtamak zerur.

Mälim bolşy ýaly, BMG-nyň terrorizmiň önüni almak we oňa garşy göreşe gönükdirilen 13 sany resminamasy (11 Konwensiýa we 2 protokol) bar. Häzir Özbegistan 12 sany ine şeýle halkara şertnamany ratifikasiýa etdi. Olardan

1971-nji ýyldaky «Raýat awiasiyasy howpsuzlygyna howp salýan bikanun aktlara garşy göreş barada»ky; 1973-nji ýyldaky «Halkara goragdan peýdalanýan şahslara, şol sanda diplomatiýa agentlerine garşy jenaýatlaryň önüni almak we şeýle jenaýatlar üçin jezalandyrmak barada»ky; 1979-njy ýyldaky «Adamlary girewe almaga garşy göreş barada»ky; 1980-nji ýyldaky «Ýadro gurluşlaryny we ýadro materiallary fiziki goramak barada»ky; 1988-nji ýyldaky «Deňiz gämiçiligi howpsuzlygyna höwp döredýän bikanun aktlara garşy göreş barada»ky; 1997-nji ýyldaky «Bombaly terrorizme garşy göreş barada»ky; 1999-njy ýyldaky «Terrorizmi maliýeleşdirmäge garşy göreşmek barada»ky halkara konwensiýalarynyň bardygyny görmek mümkin.

Bu günki günde BMG tarapyndan «Ýadro terrorizmi hüjümlerine garşy göreş barada»ky halkara konwensiýa we «Terrorizme garşy göreş boýunça umumy konsepsiýa» taslamasyny taýýarlanýandygy Özbegistan Respublikasynyň terrorizme garşy göreş babatdaky başlangyçlaryna mysaldyr.

Özbegistan Ýewropa Geňeş çäginde-de terrorizme garşy göreşe gönükdirilen 7 sany halkara şertnama gol çekdi.

Özbegistan Respublikasy ekstremizme we terrorizme garşy göreş meselelerinde Garaşsyz Döwletler Arkalaşygy, Şanhaý hyzmatdaşlyk guramasy, Ýewraziýa ykdysady hyzmatdaşlygy guramasy, Yslam hyzmatdaşlyk guramasy we başga halkara guramalar çäginde-de işeňňir gatnaşýar.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Halkara terrorizm meselesi häzirki döwrüň derwaýys global meselelerinden birine öwrülmeği haýsy sebäpler bilen bagly?
2. Dini ekstremizmiň esasy aýratynlyklary nämelerden ybarat?
3. Jemgyýeti dini-ekstremistik taglymlaryň täsirinden goramak üçin nähili teklipler bildiren bolardyňyz?
4. Ruhy gymmatlyklary gorap saklamak näme üçin gerek?

GOŞMAÇA OKAMAK ÜÇIN

- 1993-nji ýylda BMG-nyň 48-nji sessiýasynda Özbekistan Respublikasynyň Birinji Prezidenti Islam Karimow tarapyndan sebitleýin howpsuzlygy berkitmek hem-de ýadro ýaragyny ýaýratmazlyk we ýaragsyzlanma boýunça teklipler girizildi.
- 1995-nji ýylda BMG Baş Assambleýasynyň 50-nji sessiýasynda Özbekistan Owganystana gural-ýarag girizmäge garşy halkara embargo goýmak taglymy bilen çykdy.
- 1997-nji ýylda ýurdumyzyň başlangyjy bilen 6+2 (Eýran, Hytaý, Pakistan, Täjigistan, Türkmenistan, Özbekistan, ABŞ we Russiýa) şekindäki gepleşik topary iş alyp bardy.
- 1999-njy ýylda «Owganystandaky meseleleri parahat ýol bilen çözmek prinsipleri barada»ky Daşkent deklarasiýasyna gol çekildi.
- 2008-nji ýylda NATO guramasynyň Buharest sammitinde Owganystan dawalaryny bilelikde syýasy ýol bilen çözmek, ykdysady kömek etmek maksadynda Gepleşik toparynyň işi 6+3 (NATO gatnaşmagynda) şeklinde ýüze çykdy.
- 1999-njy ýylda Ýewropa howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň Stambul sammitinde Özbekistan tarapyndan teklip edilen Terrorizme garşy göreş boýunça Halkara merkezi döretmek taglymy 2001-nji ýylyň sentýabrynda BMG Howpsuzlyk geňeşi çäginde antiterror komitetiniň döredilmegi bilen özünüň tassyklamasyny tapdy.
- 2002-nji ýylda Islam Karimowyň teklibi bilen neşekeşlik serişdeleri we psihotrop maddalary kanuna ters ýagdaýda dolanyşykda bolmagyna garşy göreş boýunça Merkezi Aziýada sebitleýin informasion laýyklaşdyryjy merkezi döredildi.
- 2014-nji ýylyň 6-njy maý güni BMG döredilenden soň ilkinji gezek baş ýadroly döwlet ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Hytaý we Russiýa agzybirlik bilen möhüm halkara resminama — Merkezi Aziýada ýadro ýaragyndan azat zona döretmek baradaky şertnama gol çekdiler.

25-§

KIBERMEKANDA DIN WE MAGLUMAT ULANYŞ MEDENIÝETI

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. «Kimki magluma eýe bolsa, dünýä eýelik edýär» diýen pikire siz nähili düşünyärsiňiz?
2. Internetdäki resmi we resmi däl maglumatlar diýende nämäni düşünyärsiňiz? Resmi däk maglumatlara nähili ynanýarsyňyz?
3. Ýalan habar ýaýratmak, biriniň dynçlygyny bozmak milli gymmatlyklarymyzda nähili bahalanýar?
4. Siziň mobil telefonyňyza ýa-da elektron poçtaňyza näbelli şahslar tarapyndan iberilen habara gatnaşygyňyz nähili?

KIBERMEKAN

Bu günki günde Internet arkaly edilýän jenaýatlar köp bolýar. Olar kibermekanda özleri üçin «hin grup» ayp, global möçberde sosial-ykdysady we aňýet howplaryň emele gelmegine sebäpçi bolýar.

«Kibermekan» düşüňjesi birinji gezek 1982-nji ýylda ulanyşa girizilen. Kibermekan «kibernetika» we «mekan» sözleriniň birleşmeginden ybarat.

Kibernetikanyň tehniki esasyny elektron hasaplaýyş maşynlary — kompýuterler düzýär. Kibermekan habar ibermek we kabul etmek arkaly dürli prosesleri dolan-

Adamyň ähli eşidenlerini gepläbermegi onuň ýalançylyga ýeterli delildir.

Hadys

Kibernetika (grekçe, dolandyryş sungaty) — maglumaty kabul etmek, ony gaýtadan işlemek hem-de ondan dürli prosesleri dolandyrmakda peýdalanmak bilen meşgullanýan ylym.

Habar — düşüňjäniň şekline seretmezden şahslar, wakalar we prosesler baradaky maglumat.

Informasiya — (lat. informatio — düşündirmek, mälim etmek) — kibernetikanyň esasy düşünjelerinden biri bolup, görkezijileriň, maglumatlaryň, habarlaryň toplумы we ş. m.

Maglumat ulanyş medeniýeti — adam ruhyýetini hatardan çykarmaga gönükdirilen maglumatlara garşy ruhy-aň güýjüdir.

dyrmagyň we olara täsir etmegiň iň amatly serişdesine öwürüldi.

Bu günki günde global howp bolan terrorçylyk internet älemine-de girip baryp, kiberterrorçylyk adalgasy emele geldi.

Kiberterrorçylar informasion tehnologiýalaryndan peýdalanylýp, syýasy, dini we aňyýet taýdan täsir etmäge çalyşýarlar. Bu prosesde köplenç hakerleriň hyzmatyndan peýdalanylýar.

Hakerler dünýäniň köp ýurtlarynda döwlet edaralarynyň, maliýe ulgamlarynyň, halkara guramalaryň maglumat gorglaryna hüjüm gurap, tertipsizlikleri getirip çykarýar.

Kiberterrorçylar ýetginjek ýaşlaryň gyzyklanmasyna garap, olary dürli wideogörnüşleri we fotosuratlary tomaşa etmäge çekýärler. Munuň bilen bolsa milli we umumyňsany gymmatlyklara putur ýetirmäge çalyşýarlar. Netijede mangurt adamlary şekillendirmek arkaly döwletlerde parahatçylyk we berkararlyk gurşawyny hatardan çykarýarlar.

Kiberterrorçylar öz maksatlaryny amala aşyrmakda dini faktordan peýdalanylýp, adamlaryň kalplaryny eýelemäge çalyşýarlar. Munda dini düşünjeleri nädogry düşündirmek arkaly mälim bir çäkde fanatikklik keýpini şekillendirmek esasy maksat hasaplanýar.

MAGLUMAT

Globallaşma şertinde maglumatlaryň häzirki zaman serişdeler arkaly çaltlyk bilen ýaýrap barýar. Internet ulgamy arkaly ýaýradylýan habarlara we maglumatlara dürli syýasy gadagan etmeler, döwlet araçäkleriniň böwet bolup bilmezligi uly maddy we ruhy howpuň ge-

lip çykmagyna sebäp bolýandygyny ençeme döwletleriň mysalynda görüp bileris.

Resmi däl habarlarda bozgunçy taglymlar wagyzy we terrora çagyryşlar gaty köp duşýar. Şonuň üçin hem bu günki günde her bir şahsda maglumat ulanyş medeniýetini ýokarlandyrmak durmuş zerurlygyna öwrüldi.

Sebäbi, häzirki zaman ylmy-tehniki öwrülişik jemgyýetçilik durmuşynyň maddy esaslaryny tertibe saldy. Halklaryň durmuş derejesini olar ýaşayan çäk ýada ondaky ýer resurslary däl, eýsem maglumat, intellektual ýada ruhy mümkinçilikleri kesgitläp berip başlady.

Informasion wehim — habar täsiriniň real howpy.

Informasion howp — mälim bir syýasy we sosial güýçleriň şahs, jemgyýet we döwlet bähbitlerine real informasion täsiri.

DÖREDIJILIKLI IŞ

1. Berlen teksti okaň we olaryň mazmunyny maglumat ulanyş medeniýeti düşünjesi bilen düşündirmäge çalşyň.

«Éý möminler! Eger size käbir ahlaksyz kimse habar getirse, siz (hakyky ýagdaýy) bilmedik ýagdaýyňyzda käbir kowma azar ýetirip, (soň) eden işleriňize puşman etmezligiňiz üçin (ol habary) anyklap (barlap) görüň!»

Gurhany kerim. Hujurat, 6-njy aýat.

Her kim pikirlenme, söz we ygtykat azatlygy hukugyna eýe. Her kim özi islän maglumaty gözlemek, almak we ony ýaýratmak hukugyna eýe, amaldaky konstitusiýa gurluşa garşy gönükdirilen maglumat we kanun bilen bellenen başga çäklendirmeler muňa degişli däl.

**Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiýasy,
29-njy madda**

Maglumat ulanyş medeniýeti

— ýagşylyga we ösüşe hyzmat edýän maglumatlary maglumat dünýäsinden seçip almakdaky bilimler, ukyp we başarnygy özünde jemleýär.

ADAM AŇY ÜÇIN GÖREŞ

Adam aňny ýat we keseki taglymlar bilen zäherlemek, käte ony saýlan sagdyn durmuş ýolundan sowlup gitmegine getirýän habarlar hut resmi däl çeşmeler tarapyndan ýaýradylýar.

Maglumat hujümleri netijesinde dürli döwletler araçäkleriniň eldegrilmesizligi bozulmagyna çenli barylýandygy bu günki günde ayyýet poligonlary ýadro poligonlaryndan hem köpräk güýje eýedigini subut edýär. Maglumat urşunyň esasy maksady şahsyň ýa-da ýurduň dynçlygyna wehim döretmek bilen, basyş etmekden ybarat.

WIRTUAL GEPLEŞIK

Wirtual gepleşik serişdeleri dürli görnüşdäki faýllary we habarlary çalyşmak maksadyndadüzülen.

Häzirki günde wirtual gepleşik serişdeleri arkaly iberilýän maglumatlar diňe başgalary haýran galdyrmaga

DÖREDIJILIKLI IŞ

Şu ýagdaý derňäň.

Köpden bäri bir-biri bilen görüşmedik Adham we Akbar atly dostlar duşuşypdyrlar. Adham dostuna şu ýakyn arada oňat milli tagamlar aşhanasy bar, Wi-Fi hem mugt diýip dostuny bilelikde naharlanmaga teklip etdi. Olary tämizje geýnen aşhana işgäri garşy aldy. Adham aşhana işgärinden Wi-Fi ýakyp bermegi sorady. Telefonlar jahan maglumat setine çatyldy. Buýrulan tagam getirildi. Iki dost tagamyň üstünde telefonlaryna iberilen suratlary görmek, ýomaklary okamak bilen bolup oturdylar. Olar garbanyp bolup, köçä çykjak bolanda, telefon belgilerini ýazyp aldylar we bir-birlerine telegram arkaly habar ýazyp durmaga ylalaşdylar.

esaslanýar we onuň dogry ýa-da nädogrudygý ähmiýet-sizdir. Munda, köplenç, esassyz maglumat ýáýradylýp, şu ýagdaýy ýüzlerçe, münlerçe adamlar özleriçe ara alyp maslahatlaşýarlar.

Sagdyn akyl eýeleri internetiň amatlyklaryndan öz bilimlerini artdyrmak ugrunda akylly-başly peýdalanýarlar. Ýöne käbir ýaşlar şu pudakdaky ýowuzlyga, ruhy peslige sebäp bolýan saýtlarda «seýil edip», özleri-niň we töweregindäkileriň aňyny zäherleýärler.

Maglumat gu-raly, konkret, mahsus saýlanan möhüm obýekt ýa-da ondaky zerur bölegi ha-tardan çykarma-ga gönükdirilen ýokary takyk-lyga eýe harby serişdelerden tapawutlylykda, bütin harby, ykdysady ýa-da sosial ulgamy hatardan çykar-mak aýratyn-lygyna eýe.

W. Slipçenko

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Maglumat howpy diýende nämäni düşüňärsiňiz?
2. Maglumaty dogry kabul etmek üçin nähili amallary ýerine ýetirmeli?
3. Resmi däl habarlar nämäni bilen howply?
4. Siziň durmuşyňyza nähili informasion howp ýa-da informasion wehim täsir etmegi mümkin? Jogabyňyzy esaslandyryň.
5. Telegram arkaly «işleriňiz gowy bolmagyny isleseňiz şu habary on sany adama iberiň, ýogsam...» diýen habar aldyňyz. Bu habara we tabşyryga gatnaşygyňyz nähili bolar?

26-§ DINLERDE DURMUŞYŇ GADYRY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. «Durmuş — bibaha nygmat» hikmetini düşündiriň.
2. Diri jana azar bermezlik baradaky nakyllar hem-de ata-babalarymyz tarapyndan aýdylan hikmetleri ýada salyň.
3. Orta asyrlarda öz janyna kast edenlere nähili gatnaşykda bolupdyrlar?
4. Näme diýip oýlaýarsyňyz, yslam dininde öz janyna kast edenlere jynaza okalmaýanlygynyň sebäbi nämede?

Ähli dinlerde ýaşagyň adamlara Hudaý tarapyndan berlendigi we ondan netijeli peýdalanmalydygy nygtalýar. Şu sebäpli-de her bir din öz taglymatynda zorluk, rehimsizlik, özüne we özgeleriň janyna kast etmegi, rahat ilata zulum ýetirmegi we gan dökmegi berk gadagan edýär.

Käbir din agzalary garaşylmanda janly jandar girip gitmezligi we ony öldürip goýmazlyk maksadynda hatda agyzlaryny daňýarlar, tötänden aýaklary bilen garynjalary basmazlyk üçin aýaklarynyň aşagyny süpürüp gezýärler.

DÜNYÄ DINLERİNDE DURMUŞA ÇOZUŞ ETMEĞİŇ ÝAZGARYLYŞY

Dünýä dinleriniň içinde iň giň ýaýran hristianlyk dini öz janyňa kast etmegi berk ýazgarýar, çünki adamyň näçe ýyl ýaşamagy Hudaý tarapyndan kesgitlenip, tagdyrdan gaçmak diýip garalýar. Şeýle adamlaryň ruhuny päklemek we mazara jaýlamak gadagan edilýär. Orta asyr günbatar döwletlerinde munuň önüni almak üçin öz janyňa kast edenler berk ýazgarylýardy. Öz janyňa kast edip, diri galanlary bolsa, ganhor hökmünde gaty agyr işlere sürgün edilýärdi. Olar merkezi köçelere aýagyndandan asyp goýulýar, ýüregine agaç gazyk kakyp, çatryga gömýärdiler, ölen haýwanlary hem ýanyňa goşup goýardylar.

Meselem, Fransiýanyň patyşasy Lýudowik XIV döwründe öz janyňa kast edeniň bedeni ýüzi ýere garan halatda köçeler arkaly zemmerde süýrelip, asylyp, soň gassaphana taşlanýardy.

Hristianlyk dininiň prawoslaw ýönelişinde öz janyňa kast etmek — ganhorluk we umytsyzlyk edeni üçin agyr günälerden hasaplanýardy. Şu işe el uran adamyň jaýlanma dessurynda marsiýa (otpewaniýe) okalmaýar. Eger öz janyňa kast edijiniň akly çaşan bolsa muňa degişli däl. 1950-nji ýyllara çenli öz janyňa kast edenler gonamçylykdan daşarda gömlüpdir. Bularyň ählisi öz janyňa kast etmegiň agyr günäligini bildirmek hem-de özgeleri duýdurmak üçin edilen.

Injiliň «Haworiýler işi» kitaby 16-njy bap, 28-nji hatarda öz janyňa kast etmezlik barada aşakdaky sözleri görmek mümkin: «Ýöne Pawlus beýik sesde gygyryp: — Zinhar öz janyňyza kast etme», diýdi».

*Heläkçilige
eltýän ýedi gün-
äden saklanyň:
1) Alla Tagala
šek ýetirmek;
2) jady işleri
bilen meşgullan-
mak;
3) birini nähak
öldürmek;
4) süýthorluk;
5) ýetimleriň
zadyny iýmek;
6) ýow bilen bo-
laýan söweşden
gaçmak;
7) ärli, mömin
aýal, asylyly aýal-
lary jelep diýip
käýmek.*

Hadys

Butparazlykda bolsa öz janyna kast etmek adamyň ýaşayşa görä eden gadyr bilmezligi hökmünde bahalanylýdyr.

Gadymky slawýan halklarynda öz janyna kast edenleri «bozuklar» diýip atlandyrypdyrlar. Beýle adamlaryň ruhy dirilere azar berýär, bela getirýär, azaba goýýar diýip ynanypdyrlar. Özge adamlara zyýan ýetirmesin diýip olaryň guburyna dagderek taýagyny kakypdyrlar.

Şonuň ýaly-da, Hytaýda hem öz janyna kast etmek ýazgarylýar. Hytaýlylar öz janyna kast edeniň ruhy asmana göterilmezden janyna kast eden öýünde galýandygyna we maşgala agzalaryna şowsuzlyk, bela-apat getirändigine ynanypdyrlar.

YSLAM DININDE DURMUŞYŇ GADYRLANYŞY

Yslam dininde begünä adamlaryň ganyny nähak dökmek uly günädigi nygtalyp, beýle nejis iş adamzada edilen hüjüm hasaplanýar.

Gurhany kerimde adam özüniň ýaşamak hukugyna hüjüm etmegi-de gadagan edilip: «Bir-biriňizi nähak öldürmäh! Elbetde, Alla size rehim-şepegetlydyr» (Nisa süresi: 29–njy aýat), diýip duýdurylan.

Muhammet (s.a.w.) Hadysy şeriflerde öz-özünü öldürmegiň haramdygy, beýle işi eden adama ahyretde ebedi azaplar bardygy barada aýdyp geçipdir. Hususan-da, Jundub ibn Abdullahdan rowaýat edilen aşakdaky hadysda şeýle diýilýär:

«Rasulullah (s.a.w.) şeýle diýýärler: «Sizden öňküleriň içinde ýaraly bir adam bardy. Kakyny tutup, pyçagy alyp elini kesdi. Gan togtamady we şu sebäpli aradan çykdy. Alla tagala aýtdy: «Bendäm nebsini menden howlukdyrды. Men oňa jenneti haram etdim».

Rasulullah (s.a.w.) öz janyna kast eden adamyň jynazasyny okamazlygy buýrupdyr diýilýär, bu bolsa şu işiň nähili derejede ýamandygyny delillendirýär. Şoňa görä, yslam çeşmelerinde özüni öldüren adama metjidiň imamy jynaza okamagy mümkin däl, diýlen.

Abu Huraýra (r.a.)dan rowaýat edilen Hadysy şerifde: «Kimki dagyň depesinden taşlap, öz-özünü öldürse, ölerden soň jähennemde-de şu hil azaba giriftar bolýar. Eger zäher içip özüni özi öldürse, jähennemde hem ebedi şu azaba duçar bolýar. Kimki özüni demir parçasyny bilen öldürse, ol adam demir parça garnyna sokulan ýagdaýda jähennem odunda ebedi galar», diýip aýdypdyrlar (Ymam Buhary we Ymam Termizi rowaýaty).

Yslam taglymatyna görä ýaşayyş nygmaty adama Alla tagala tarapyndan berilýär. Bu nygmatyň gadryna ýetmek, her sagat, her minutda haýyrlý we sogaply işleri etmek talap edilýär.

Häzir käbir toparlar we şahslar «özünü öldürmek» düşünjesini şehitlik bilen garyşdyryp düşündirýärler.

DÖREDIJILIKLI IŞ

1. Suratlar üns bilen garaň we aşakdaky soraglara jogap beriň. Suratlardaky zatlar näme üçin gadagan belgisi goýlan? Olaryň adamyň saglygyna nähili erbet täsiri bar?
2. Siz öz saglygyňyzy saklamaga nähili üns berýärsiňiz?
3. Adam öz saglygyna ünsüz bolmagy nähili netijelere getirýär?
4. Saglygyna zyýan bolýan işleri ýerine ýetirmek, saglygyna üns bermezlik, lukmançylyk medeniýetine amal etmezlik düşünjeleri bilen öz janyna kast etmek düşünjesini baglap görüň. Beýle halatlara diniň gatnaşygy nähili?

«Şehit» Alla tagalanyň sypatlaryndan biri bolup, «şaýatlygy ynamly, hemişe taýýar bolýan beýik ynsan» diýen manylary aňladýar. «Şehit» sözünüň ýene bir manysy özge şahs tarapyndan nähak öldürilen musulmandyr.

Şahsyň mälim maksatlar ugrunda özüni özi öldürmegiň şehitlik amalyýeti diýip bahalamak hut azaşmagydyr. Ýowuz niýetli güýçler öz hereketlerini aklamak maksadyda getiren ähli delilleri yslam ulamalary ýazgarypdyrlar we esassyz, diýip hasaplapdyrlar.

Adamyň özüni özi öldürmegi, niýeti din ugrunda diýip yglan edilse-de, öz janyna kast etmek diýip bahalanýar. Özüni özi öldürmek — bu öz ýaşayşyny kastdan bes etmek, perwerdigär beren ýaşayşa hüjüm etmek derejesindki günä hasaplanýar.

Alla tagala bu hakda şeýle diýýär: «Ana şol (ilkinji ganhorluk) sebäpli Ysraýyl nesline şeýle hökmi ýazyp goýduk: «Käbir jany öldürmedik ýa-da ýerde (bozgunçylyk we garakçylyk ýaly) erbet işleri etmedik adamy öldüren adam edil hemme adamlary öldüren ýalydyr. Oňa durmuş bagyş eden (ölümden halas eden) adam bolsa ähli adamlary direlden ýalydyr». Olara resullarymyz (ylahy) resminamalary getiripdir. Soňra olaryň aglabasy şondan soň (hem) ýerde zaýa edijilerdir» (Moida, 32-nji aýat).

Jahandaky abraýly yslam edaralary we ulamalary özüni dürli partlaýjy serişde bilen partlatmak arkaly günäsiz adamlaryň ölümüne sebäp bolmak haram amal bolup, yslam dinine aragatnaşygy ýokdugyny belläpdir.

Özbekistan musulmanlary edarasy Ulamalar geňeşi hem «Özüni-özi dürli ýollar bilen bilgeşleýin öldürmegiň agyr günäligi barada» fetwa çykaryp, beýle ýigrenç hereketi berk ýazgarýar.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Hristianlyk dininde öz janyna kast etmek barada näme diýilýär?
2. Gadymky slawýan we Hytaý dinlerinde özüni öldüren adama nähili gatnaşyk bildirilen?
3. Gurhany kerimde nähak gan dökmek barada näme diýilýär?
4. «Şehitlik» we öz janyna kast etmegiň arasyndaky tapawudy düşündiriň.

27-§ DÜNYEWILIK — HUDAÝSYZLYK DÄL

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Dünýewi adam diýende kimi düşüňärsiňiz? Dini adam diýende kimi?
2. Dünýewi demokratik döwlet diýende nämäni düşüňärsiňiz?
3. Özbekistanda döwlet we din gatnaşyklarynyň esasy prinsipleri nämelerden ybarat?
4. Siziň pikiriňizçe, döwrebap durmuş geçirýän adamyň dindar bolmagy mümkinmi?

DÜNYEWILIGIŇ MAZMUNY

Dünýewilik diýende ähli dinler hem-de dürli garaýyşlary deň hormat etmek, raýatlaryň dinine seretmezden kanunyň önünde deňligi nazarda tutulýar. Dünýewi ýaşayyş tärine diniň uýgunlaşma prosesini aňlatmak we din bilen syýasatyň özara gatnaşygyny häsiýetlendirmek üçin ylmy edebiýatlarda «sekulýarizasiýa» adalgasy giňden ulanylýar.

Meselem, Özbekistanyň ilatynyň köp bölegi belli bir dine uýýar. Döwlet dini guramalara hormat bilen gatnaşykda bolýar, olaryň kanun esasynda iş alyp barmagyna we dindarlaryň emin-erkin uýmaklaryna şert döredip berýär. Şunuň bilen birlikde, onuň hiç haýsy

*Ýöräp barýan
adama atly,
oturan adama
ýöräp barýan,
köpçüligе az-
çylyk salam
bersin!*

Hadys

«Sekulýarizasiýa» sözi latynça «saeculum» sözünden alnan bolup, «dünýewi» diýen manyny aňladýar. Ol döwlet we jemgyýet dolandyryşynda dini däpleriň ornuny dünýewi kanunçylyk ulgamy eýelemegine görä ulanylýar.

dine aýratyn üstünlik ýa-da ýeňillik bermeýän, öz Konstitusíasy, kanunçylyk esaslary, döwlet simwollary bar.

Din diňe dini garaýyşlary we ybadatlary öz içine almak bilen çäklenmän, jemgyýetdäki adamlaryň özara hormat, mähir-şepagat, adamsöýümlük sypatlarynyň ölçeglerini kesgitlep gelipdir. Şonuň üçin hem islendik dünýewi döwletde jemgyýetiň raýdaşlygy, özara agzybirligi, jebisligi, parahatçylygy we berkararlygyny saklamakda din özüniň aýratyn ornuna eýe.

Iki adam görüşende birek-birege «Assalamu aleykim», «Wa aleykim es-salam» diýip parahatçylyk dileýärler, diýip çak ediş. Bir adam: «Salam sözi dini mazmuna eýe bolany üçin dünýewi adamlar ony ulanmaýar», diýip salam bermese ýa-da älik almasa, aty gelsiksiz ýagdaý bolan bolardy.

Dini çeşmelerde diňe ygtykat we ybadat meseleleri açyp görkezilmän, eýsem geçen halklaryň durmuşyndan göreldeleli hekaýalar hem jemlenen. Olarda agyr synaglary başdan geçiren pygamberleriň durmuşy, bozgunçylyklara berlen halklar we olaryň başyna jeza hökmünde düşen pelaketler nusga edip görkezilýär. Olary okap, dogry netije çykaran adam günälerden özüni saklamaga, sogaply işleri köpräk etmäge çalyşýar. Bu bolsa islendik jemgyýetde sagdyn sosial halatyň emele gelmegine kömek edýär.

Dünýewi döwletde halkyň urp-adat, däp we ahlak gymmatlyklary kanun derejesine göterilmegi mümkin. Dini gymmatlyklar diňe umumyň gymmatlyga, halkyň ruhy emlägine, ahlak normalaryna öwrülen ýagdaýda ol döwlet möçberinde ähmiýete eýe bolmagy mümkin. Ýurdumyzda Remezany we Gurban baýramlarynyň ýurt möçberinde dynç alyş günü diýlip yglan edilmegi şular ýaly milli we dini gymmatlyklaryň utgaşyklygyna mysal bolup biler.

DÜNÝEWILIK WE FANATIK AKYMLAR

Ähli dinlerde bar bolan fanatiklik keýpindäki käbir toparlar dünýewiligini göýä «hudaýsyzlyk», «dinden çykmak» diýip düşündirmäge çalyşýarlar. Olaryň dawalaryna görä, dünýewi şahs göýä yaradanyň buýruklaryny, mukaddes kitaplary inkär edýär. Bular ýaly taýpalar dünýewi ylym-bilimi, medeniýeti we sungaty umuman inkär etmegi göýä diniň görkezmesi derejesine göterýärler. Aslynda bolsa, sap dini taglymata görä, adamlaryň bähbidine hyzmat edýän ylmyň islendik görnüşi sogaply amallardan hasaplanýar.

Diniň adyndan nadanlygy wagyz etmäge mysal hökmünde orta asyrlarda Ýewropadaky inkwizisiýa sudlarynda buthananyň adyndan ylym-bilim ugurlarynda täzelikleri açan alymlaryň dürli jezalara çekilmegi, alymlaryň yzarlanmagyny getirmek mümkin. Başga dinler çäginde-de beýle halatlar bolýar.

Inkwizisiýa

Ýurdumyzyň ilatynyň baryp 90 göterimi uýýan yslam dininde dünýewilik we dinilik araçäkleri kesgitlenmedik. Yslam taglymatyna görä, adamlaryň dini, jany, nesebi, aklyna we emlägine peýda getirýän islendik amal dini taýdan hem makullanýan, sogaply iş hasaplanýar. Meselem, adamlaryň agyryny ýeňletmek maksadynda tehniki serişdeleri, lukmançylyk ýa-da himiki maddalary açyş etmek, ekerançylykda täze usullary ulanmak ýaly işler üçin hem adam iki dünýäde sylaglar alýar. Şol bir wagtda, adamlaryň zyýanyna hyzmat edýän, betnebis maksatlarda açyşlary amala aşyrmak günä diýip hasaplanýar.

Şu prinsiplere esaslandyrylan ýagdaýda orta asyrlarda yslam äleminden ylymlaryň ähli ugurlary boýunça ýetik, ensiklopedik alymlar ýetişiپ çykyppdyr. Din alymlary hem olary «kufr» ýa-da dinbozarlykda aýyplamandyrlar.

YSLAM DINI WE DÜNÝEWILIK

Yslam dininde dünýewilige dine ýat düşünje hökmünde garalmaýar. Yslam dininiň mukaddes çeşmeleri — Gurhany kerimde we hadyslarda hem adam bu dünýäsi üçin hem hereket etmelidigi nygtalýar.

Gurhany kerimde aýdylmagyna görä, adam ahyret üçin haýyrly işleri etmek bilen birlikde bu dünýädäki nesibesini hem unutmaly däldir. Çünki adamda bedeni, maşgalasy, goňşulary, jemgyýet, goll astyndakylarynyň

Yslam taglymatyna görä, salam bermek we älik almak uly sogaply amallardan hasaplanýar. Hadysy şerifde şeýle diýilýär: «Salam Allanyň ýerdäki atларыndan biridir. Bir-birleriňiz bilen salamlaşyp geziň».

hem haky bar, her bir hakdaryň hakyny berjaý etmeli. Bu dünýä nesibesi ahyret amallary üçin iýmit bolýar diýilýär.

Şolar bilen birlikde Gurhanda köp aýatlar dünýewi meseleleri hem öz içine alýar. Mysal hökmünde, Gurhandaky iň uly aýat — «Bakara» süresiniň 282-nji aýaty hem hut dünýewi mesele — karz aldy-berdisi barada bolup, onda meseleňiň maddy we ruhy taraplaryna üns gönükdirilen.

Yslam dininiň pygamberi Muhammet (s.a.w.) dini meselelerde hem-mä mugallym bolsa-da, dünýewi işlerde hünärmenleriň pikirlerine gulak asýardy. Meşhur Hadysy şerifde şeýle diýilýär:

«Pygamber (s.a.w.) (hurma) tozanlanýan bir kowmuň önünden geçip barýarka, muny etmeseňiz hem boluberýär, diýýär. Şol ýylda hasyl ýaman çykdy. Ol beýik ynsan ýene şolaryň ýanyndan geçip, hurmaňyza näme boldy? — diýip sorapdyr. Olar, şeýle, şeýle, diýdiňiz, diýip aýtdylar. Ol beýik ynsan: «Siz dünýäňiziň işini bilýänlerden» diýipdir».

Ýagny Rasulallahyň käbir gepleri dininden görä tejribe esasa ýa-da şahsy pikire daýanýar. Şonuň üçin hem sahabylar Rasulallahyň käbir buýruklary babatda «Şahsy pikirinizmi ýa-da Allanyň emrimi?», diýip sorardy. Şahsy pikiri bolsa, onda käte başga gowurak teklipe aýdyp bilirdi. Rasulallah (a.s.) gowy teklibi kabul edip, öz pikirini üýtgederdi, ýagny şu dünýewi ugruň hünärmeniň pikirini hökman hasaba alardy.

DÖREDIJILIKLI IŞ

Teksti okaň we din we dini ygtykat bütinleý ret edilse, jemgyýet üçin onuň netijesi nähili bolmagy mümkinligi barada netije çykaryň.

«Dünýewilik - bu hudaýsyzlyk diýildigi däl. Din we dini ygtykat bütinleý ret edilýän durmuş nähili adamkärçiliksiz görnüşe eýedigini biz diýnki taryhymyz mysalynda gowy bilýäris. Beýle aňyýetiň howply tarapy şundan ybarat, ýagny ol näçe asyrlaryň dowamynda din esasynda şekillenen, halk durmuşynyň aýrylmaz bölegine öwürülen gymmatlyklar - bu ýazma ýa-da agzeki, maddy ýa-da ruhy miras bolýarmy, ahlak ýa-da däpler bolýarmy, milli dünýägarayyş ýa-da ýaşayyş täri bolýarmy - bularyň ählisini ret edýär».

Islam Karimow, «Belent ruh — ýeňilmez güýç»

Rasulullah (a.s.)dan soň çaryýarlar hem şu ýoly tutdular. Hezreti Omar (r.a.): «Siziň gowyňyz ol dünýä we bu dünýä üçin hereket edenizdir» diýip aýratyn nygtapdyr. Ali (r.a.) bolsa: «Bu dünýä üçin ebedi ýaşayan ýaly, ahyretiň üçin ertir wepat edýän ýaly hereket et», diýip merhemet eden.

Bu günki günde käbir bozgunçy güýçler tarapyndan häzirki zaman dünýewi kanunçylyk esasynda ýaşamak musulmanlar üçin makul dälligi barada galp davalary ýaýýarlar. Dünýewi kanunlar barada yslam ulamalarynyň pikirlerini aşakdaky ýaly umumlaşdyrmak mümkin: häzirki zaman jemgyýet talaplaryna laýyklykda çykarylan kanunlar şerigata ters gelmese, beýle kanunlar şerigatdandyr. Sebäbi, her bir şerigat adam bähbiti üçin iberilen, jemgyýetleriň öz bähbitlerini gözläp çykaran kadalary şerigatdan alynmadyk bolsa-da, ýöne şerigata ters gelmese, olar hem şerigata laýyk (şeriý) hasaplanylýar.

Ýokardaky mysallardan görnüşi ýaly, yslam dininde dünýewilige dinsizlik hökmünde baha berilmändir. Dünýewi işler şahs we jemgyýet bähbidini gözlemek bilen, olar din taglymatlarynda hemişe goldanypdyr. Din dünýewi işleriň ruhy taraplaryny tertibe salyp durupdyr. Meselem, bu işiň sogap ýa-da günä, ruhy taýdan mümkin ýa-da mümkin dälligi ýaly.

Dünýewilik prinsipi Özbegistan Respublikasynyň Konstitusiyasy we «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanuny bilen hukuk taýdan kepillendirilen. Özbegistan saýlan ösüş ýoly — dünýewi demokratik ýoldur. Halkymyz dini ygtykady çuňňur hormat etmek bilen dünýewi ösüş ýolundan barýar.

Garaşsyzlygyň ilkinji günlerinden başlap ýurdumyzda dini-milli gymmatlyklaryň dikeldilmegi, ähli din wekilleri üçin giň mümkinçilikleriň döredilmegi ugrun-

«Taryh we durmuş tejribesi dellendirmegine görä, dünýewi we dini gymmatlyklar bir-birini doldurmayan eken, bu günki günüň agyr we çylşyrymly soraglaryna doly jogap tapmak aňsat bolmaýar»

**Islam
Karimow**

1991-nji ýylyň
14-nji iýununda
we 1998-nji
ýylyň
1-nji maýynda
täze redaksiýa
«Wyždan
azatlygy we
dini guramalar
barada»ky
Kanun kabul
edildi.

da özgertmeler başlandy. Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasynda ähli raýatlar üçin wyždan azatlygy kepillendirilýär. Ýurdumyzda dini guramalaryň işiniň hukuk esaslary bilen birlikde döwlet we diniň gatnaşyklary hem kesgitläp berildi.

Şunuň bilen Özbekistanyň taryhynda birinji gezek raýatlaryň dine öz gatnaşyklaryny, şoňa laýyklykda ygtykadyny erkin kesgitlemek we aňlatmak, dine hiç hili päsgelçiliksiz amal etmek we dini dessurlary ýerine ýetirmek hukuklaryny kepillendirýän kanun kabul edildi. «Musulmanlaryň Saud Arabystanyna haj etmek üçin barmagy barada», «Dini baýram «Gurban haýydy»ny dynç alyş günü diýip ygylan etmek barada», «Oraza haýydyny dynç alyş günü diýip ygylan etmek barada», «Daşkent yslam uniwersitetini guramak barada», «Özbekistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Ymam Buhary halkara ylmy-barlag merkeziniň işini guramak barada», «Özbekistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Özbekistandaky Yslam medeniýeti merkeziniň işini guramak barada» we başga ençeme Prezident Perمانlary we Ministrler Kabinetiniň kararlary bu ugra uly üns berilýändigini görkezip dur.

BERKITMEK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Dünýewilik sözüniň mazmunyny düşündirip beriň.
2. «Sekulýarizasiýa» düşünjesi nähili manyny aňladýar?
3. Fanatik akymlar tarapyndan dünýewiligiň inkär edilmeginiň sebäbi nämede, diýip oýlaýarsyňyz?
4. Yslam dini çeşmelerinde dünýewilige nähili gatnaşyk bildirilen?
5. Özbekistan Respublikasynyň Birinji Prezidenti Islam Karimowyň bu günki günde dini gymmatlyklary hasaba alman çemeleşmek mümkin dälligi baradaky pikirlerini düşündiriň.

DINI ADALGALARYŇ DÜŞÜNDIRIŞLI SÖZLÜGI

ALLA (arap. «al-iloh» – ylahy güýç, türki halklarda, hususan-da, özbeklerde – Tangry, pars-täj. Hudaý), Alla – yslam dininde bütün jandary ýaradan ýokary ylahy güýç; hudaýyň ady. Adatda Alla tagala (beýik, ýokary), taboraka we taala, jalla jaloluhu, kerim, buzurg, perwerdigäri älem ýaly sypatlar goşulyp aýdylýar.

AGY DIWARY – Iýerusalim şäherinde ýerleşýän, 70 ýylda rimlilar tarapyndan weýran edilenden soň Ikinji Ybadathananyň 485 metr uzynlykdaky saklanyp galan bir bölegi. Musaýylaryň mukaddes zyýaratgäh ýeri.

AHYRET – (arap. — başga, ahyrky, ikinji) bu dünýäniň ahyryna ýetenden soň hemme gaýtadan direlip, eden amallaryna laýyk sylag ýa-da jeza alýan ikinji durmuş.

ANAFEMA – buthana agzalygyndan kowulmak, buthanadaky iň ýokary jeza.

AKIDA – arap dilinde käbir zady bir-birine baglamak manysyny aňladýar. Adalgada bolsa akoid ylmynyň meşhur atlaryndan biri.

ARON-KADEŞ (ibr. «Mukaddes sandyk») – sinagoga ýa-da ybadat öýünde bar bolup, onda «Tawrot» tumarlary saklanýar. Ol metjitdäki «mährebe» meňzeş wezipäni ýerine ýetirýär we girilýän gapynyň garşysynda bolýar.

ARWAH (ar.) – ruhuň köplük şekli.

AŞARIÝLIK – yslam dini sünnülik ýönelişindäki iki dogmatiki mekdebiň biri.

ATEIZM (grekçe atheos — hudaýsyz) – leksiki manysy Hudaýdan ýüz öwürmek, Hudaýy inkär etmek bilen adam akyl-paýhas güýjüni ykrar etmek diýmekdir.

BANU YSRAÝYL («Ysraýyl ogullary») – musaýy halkynyň atlaryndan biri. «Ibtido» kitabynda getirilmegine görä, bu günki günde ähli musaýylara görä ulanylýan «Ysraýyl ogullary» ady Ýakup pygambere Hudaý tarapyndan berlen.

BIBLIÝA (grekçe — «kitaplar») – musaýylyk we hristianlyk dinleriniň esasy mukaddes çeşmesi. Musaýylar «Bibliýa»sy «Kitwe kadeş» we «Tanah» hem diýip atlandyrylýar. Hristianlar tarapyndan ykrar edilýän Bibliýa «Gadymky Ahd» we «Täze Ahd»dan ybarat bolup, umumy hasapda 66 kitapdan düzülen.

BUHARA MUSAÝYLARY – musaýylykdaky etnokonfessional we etnolingwistik topar.

DINI BAGRYGIŇLIK – dürli-dürli dini ygtykada eýe bolan adamlaryň bir ýer, bir Watanda beýik taglym we niýetler ugrunda raýdaş, hyzmatdaş bolup ýaşamagy, işi.

DINI SEKTA – belli bir dindäki resmi garaýyşlara ters ýagdaýda bölünip çykan ýa-da bar dinlere we konfessiýalara umuman gatnaşygy bolmadyk ýagdaýda din baýdagy astynda iş alyp barýan toparlar.

DINI GURAMA — raýatlaryň dine uýmak, ybadat, edim-gylymlary we des-surlary bilelikde berjaý etmek maksadynda düzülen meýletin birleşmeleri (dini jemgyýetler, dini okuw mekdepleri, metjitler, buthanalar, sinagogalar, monastyrlar we başgalar).

DINLERI HÄSIÝETLENDIRMEK – dinleri öwrenmekde olaryň taryhy, ygtykat esaslary, garaýyşlary, şonuň ýaly-da, bir–birine täsiri ýaly taraplaryni hasaba almak.

ESHATOLOGIÝA – dünýäniň ahyry, o dünýä, jennet, dowzah baradaky düşünjeler toplumu.

FAKIH – fikh ylmynyň bilimdany.

GÜNÄ (pars. — jenaýat, aýp; asly şu manydaky arap. «*junoh*» sözündan alnan) — şerigat kanunlaryna we dini garaýyşlara ters iş ýa-da hereket.

IBRANY (ibr. «*ever*», «*awar*» – aňyrky tarapyň adamy, kesip geçen) – mu-saýylaryň çeşmelerdäki atlaryndan biri. «Ibroniý» adalgasy Ybrahymyň (a.s.)Mesopotamiýadan Kan‘ona göçen wagtynda emele gelen. Barlagçylaryň pikirine görä, olaryň beýle atlandyrylmagyna belki, derýany kesip geçenleri sebäp bolandyr.

INJILLEŞDIRME – missionerlik guramalary tarapyndan Injili giň ýaýratmak manysynda ulanylýan adalga. Käte bu söz missionerligiň sinonimi hökmünde hem kabul edilýär.

ISLAMOFABIÝA (arap. – islam, grek. phobia — gorkmak, howsala düşmek) – yslam dinini gorkuly suratlarda görkezmek, ähli ýamanlygy we jenaýatлары onuň ady bilen baglap, ilat gatlagyny yslamdan gorkuzmaga gönükdirilen hereket.

JEBRAÝYL – Yslam taglymatynda Ala bilen pygamberleriň arasynda ilçi we-zipesini ýerine ýetirýän perişde.

KELAM – söz, nutk manysyny aňladýar. Akyda ylmynyň ady.

KERAMAT – (arap. «kerem» ikram etmek işliginiň manydaşy bolup, türkmen diline gowylyklar diýip terjime edilýär) esasan sufizm adalgasy hökmünde köp ulanylýar. Olaryň ahyrky maksady adamlary ýagşylyga çagyrmak, günä işlerden saklanmak, toba etmäge çagyrmak.

LAMA (Tibet. – iň beýik) – Tibet, Mongoliýa, Russiýa lamaistlerinde Budda monahy. Galmyklarda bu dereje diňe ruhanylar başlygyna berilýär. Dindarlar ony gaýratebigy sypatlara eýe we ylahy älem bilen gepleşip bilýän şahs diýip hasaplaýarlar.

MÜRIT – (arap. «isleýji») sopulyk ýoluna girip, mürşide e beren şägirt.

MÜRŞIT — (arap. — ýol görkeziji) sufizmde tarykat edeplerinden sapak beriji pir, şaýh we halypa. Sufizm ýönelişiniň ýokary ýolbaşçysy.

MUTAKALLIM – kalam ylmy bilen meşgullanýan alymlar.

ŞABBAT – musaýylarda şenbe gününüň ady.

SOPY – tarykata degişli şahs, mürit.

SÜRE (arap. — ýokarylyk, beýiklik, diwar) — başlanmak, tamamlamak we atlara eýe iň bolmanda üç aýatdan ybarat Gurhan böleklerine görä ulanylýar.

WATIKAN – Rim katolik buthanasynyň dini-administratiw merkezi. Şol bir wagtda, papanyň resmi karargähi hasaplanýar. Şonuň ýaly-da, ol Italiýanyň paýtagty Rim şäherinde ýerleşýän teokratik şäher-döwletdir.

WYŽDAN AZATLYGY – dini ygtykat azatlygy, ýurduň raýatlarynyň belli bir dine uýmak ýa-da hiç hili dine uýmazlyk azatlygyny aňladýar. Bularyň ählisi demokratik döwletleriň konstitusiýalarynda adam hukuklary barada Birleşen Milletler Guramasy kabul eden Ählumumy deklarasiýasy esasynda öz beýanyny tapypdyr.

ÝEPARHIÝA (grek. ἐπαρχία — «welaýat») – hristian buthanasynda ýepiskop (arhiereý) baştutanlygyndaky administratiw-çäk bölünme.

Mazmuny

Sözbasy	3
1-§. Diniň jemgyýetdäki orny we wezipeleri.....	5
2-§. Ylym we din	9
3-4-§. Diniň peýda bolmagy we şekilleri.....	13
5-§. Musaýylyk	20
6-7-§. Musaýylyk dessurlary we akymalary.....	26
8-§. Butparazlyk.....	37
9-§. Buddizm taglymaty.....	42
10-§. Hristianlyk	48
11-12-§. Hristianlyk taglymaty	55
13-§. Merkezi Aziýada yslam	62
14-§. Ýslamdaky mezhebler we dogmatiki taglymatlar	66
15-§. Sufizm we tarykatlar	72
16-§. Özbegistanda dini bagrygiňlik we sosial durnuklylyk	77
17-18-§. Ýurdumyzyň akyldarlarynyň dünýä ylym-bilimiň ösmegine goşan goşandy	82
19-§. Din we «köpçülikleýin medeniýet».....	91
20-§. Ksenofobiýa we din.....	96
21-§. Dünýä dinlerinde parahatçylyk taglymy.....	100
22-§. Missionerlik — ýaşlaryň geljegine howp.....	105
23-§. «Wyždan azatlygy we dini guramalar barada»ky Kanunynyň many- mazmuny	111
24-§. Özbegistanyň din nykabyndaky ekstremizme we terrorizme garşy göreşdäki orny	116
25-§. Kibermekanda din we maglumat ulanyş medeniýeti.....	123
26-§. Dinlerde durmuşyň gadyry	128
27-§. Dünýewilik — hudaýsyzlyk däl	133
Dini adalgalaryň düşündirişli sözlügi	139

Zohidjon Mahmudovich ISLOMOV,
Durbek Obidjonovich RAHIMJONOV,
Jasur Xotamjonovich NAJMIDDINOV

Metodist
Nargiza Kamaritdinovna Ismatova

O‘quv nashri

«Dunyo dinlari tarixi»

O‘rta umumta’lim maktablarining 10-sinflari uchun darslik

(Turkman tilida)

Birinchi nashr

Toshkent — «Yangiyo‘l poligraf servis» — 2017

Nashriyot litsenziyasi AI №185, 10.05.2011 y.

Terjime edenler: — G. Abdullaýewa, K. Hallyýew
Redaktor — J. Metýakubow
Tehredaktor — M. Riksiýew
Korrektor — J. Metýakubow
Suratçy — J. Azimov

Original-maketden çap etmäge 2017-nji ýylyň 23-nji noýabrynda rugsat edildi.

Möçberi 70×90 1/16. «Times New Roman» garniturasy. Ofset kagyzy.

Ofset çap ediliş usuly. Çap listi 9,0. Şertli çap listi. 10,53.

nusgada çap edildi. Buýurma №

«O‘qituvchi» NÇDÖ çaphanasynda çap edildi.

100206, Daşkent ş., Ýunusabat tümeni, Ýangişäher köçesi, 1.

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanylyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby bütün, dersligiň esasy böleginden aýrylmandyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparyladyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzedan ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütünleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.